

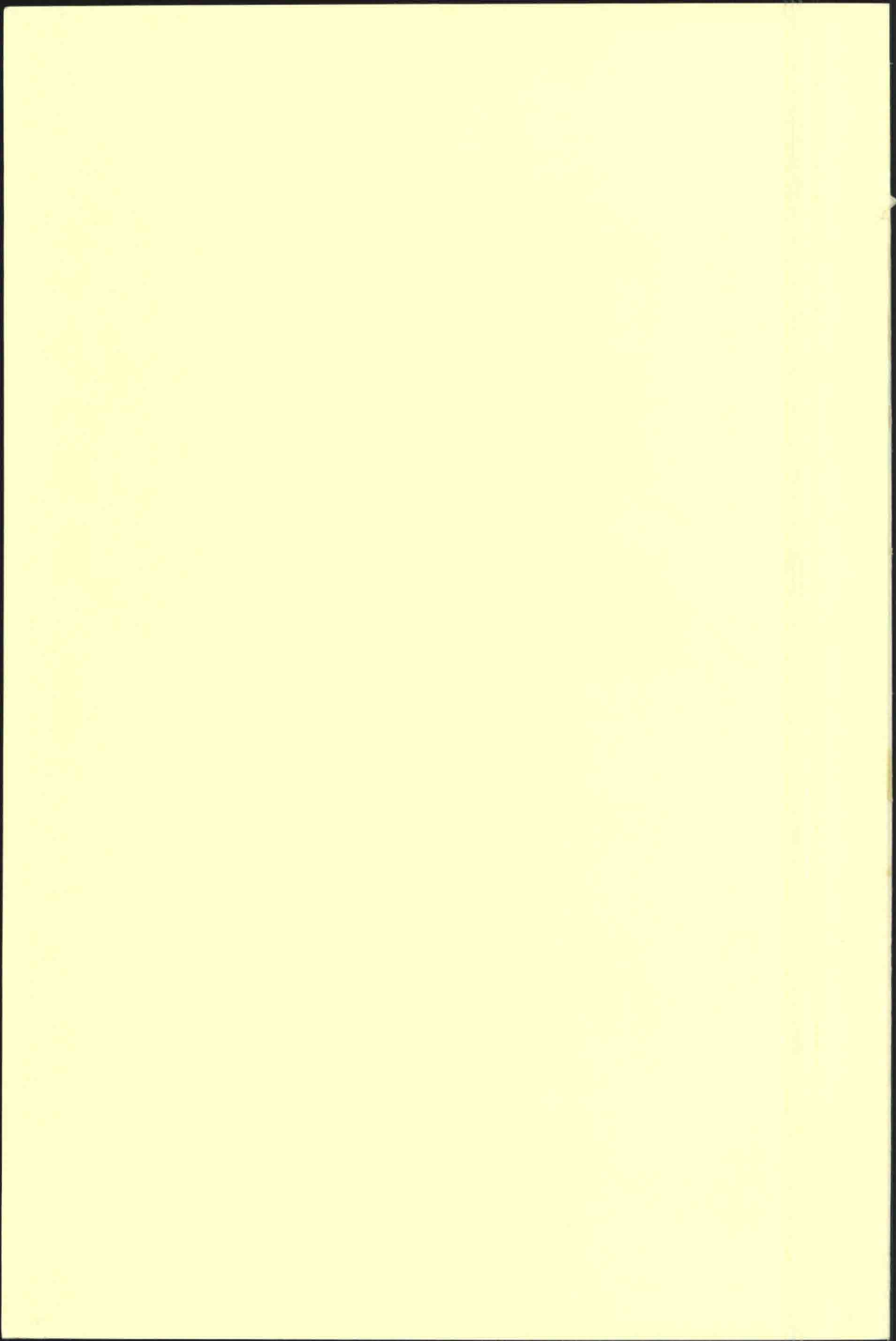
Marcius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

VER
Puerilis tempus

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 34 2004

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 34 2004

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havebrugshistorisk Selskab

Udgiver og ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek,
Dyrlægevej 10, 1870 Frederiksberg C. Giro 41 69 47 6

Redaktion: Finn T. Sørensen, Jette Abel og Anette Tonn-Petersen.

Bestyrelse: Jette Abel (formand), Jane Schul (næstformand), Dorte Christine Waage Rasmussen,
Niels Møllergaard, Anne Stine Hansen (kasserer), Anette Tonn-Petersen og Finn T. Sørensen

Abonnement:

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 175,00 kr.

For udenlandske medlemmer 200 kr. Livsvarigt medlemskab 2000 kr.

Tidligere meddelelser, der hidtil er kommet med ét nummer årligt, kan erhverves til nedsat pris indtil videre
kr. 50,00 pr. stk. for medlemmer og kr. 100,00 pr. stk. for ikke-medlemmer.

Trykt med økonomisk støtte fra:

Undervisningsministeriet via Tips og lottomidlerne og
De danske Haveselskaber.

ISBN 87-88241-27-0

ISSN 0107-895X

Forsidevignet: Forår.

Stik efter originalmaleri af Pieter Bruegel (1525/30-1569), graveret af Pieter van der Heyden og publiceret af Jerome Cock 1570.

Tekst: Marts, April, Maj er forårs månederne. Forår lig barndom. Om foråret er Venus klædt i blomsterranker.

Indholdsfortegnelse

Karin McMillan: Madonnaliljen, <i>Lilium candidum</i> – dens kulturhistorie frem til renæssancen	4
Jane Schul: Det Kongelige Danske Haveselskab – 175 år	27
Annie Christensen: Planteflytninger gennem 3000 år – Overraskelser i 1600-tallets danske haver	41
Søren Cock-Clausen: Paradehuset på Gisselfeld	53
Boganmeldelser	
Annie Christensen: 500 år i en dansk have – tusinder af hænders arbejde	66
Mette E. Havsteen-Mikkelsen: Havekultur i Ærøskøbing.	68
Gudmund Balvoll: Hagebrukspioneren Apollonius Liliedahl, 1734 – 1814, og eit bokmanuskript frå 1747. Kort og Simpel Anvisning til en Frugt, Urter og Blomster Hauges Indretning og Opvartning Forfattet i Spørsmal og Giensvar ved Michael Adtzleu.	69
Ekskursionsberetninger	
Fyraftensbesøg i Fredensborg slotshave d. 25. august 2004	70
Fyraftensekskursion til Landbohøjskolens Pomet d.14. september 2004.....	71
Forfattervejledning	73

Madonnaliljen – dens kulturhistorie frem til renæssancen

The Madonna Lily, Lilium candidum – its cultural history up to the Renaissance Period

Keywords: Madonna Lily, Renaissance

Karin McMillan

Når vi hvert forår og efterår gribes af løgfeberen, står løgkataloger, planteskoler, havecentre og supermarkeder i kø med en mangfoldighed af forskellige liljeløg – et væld af asiatiske, orientalske, amerikanske hybrider og ind i mellem et par rene arter. Men denne mangfoldighed er af relativ ny dato, for det er først i anden halvdel af 1900-tallet, at der for alvor kommer gang i det hybridiseringsarbejde, som har gjort liljen til en folkelig, populær og nem plante. I starten af 1900-tallet havde man i princippet kun de rene arter at vælge mellem, og de var ofte vanskelige at dyrke. Antallet af hybrider kunne tælles på én hånd. Og selv arterne var for de flestes vedkommende nye på markedet. Flertallet blev først opdaget i løbet af 1800-tallet i Asien, enkelte endda først i 1900-tallet, f.eks. blev en af nutidens havefavoritter, kongeliljen (*L. regale*), først fundet i 1903 og udbudt til salg her i landet i 1928¹.

Fig. 1. Priscilla Susan Bury, Madonnalilje 1830erne

Madonnaliljen er så vidt vides både den tidligst kendte og længst dyrkede lilje. I flere tusind år har den været en populær og elsket plante både i og uden for haverne. Man møder den i de romerske haver, i klosterhaverne, adelens haver og til sidst også i helt almindelige haver. Indtil 1500-tallet er det den eneste kendte havelilje. I 1597 skriver en af de store engelske urtebogsforfattere, John Gerard, at 'Our English white Lilly groweth in most gardens of England'. Herefter bliver den fast inventar i landbohaverne, og det er stadig her, man hyppigst finder den og kan nyde dens helt vidunderlige duft og Ariel-rene hvidhed.

I dag er dens popularitet og udbredelse mange steder begrænset. Det er der flere årsager til. For det første trives den ikke sammen med andre liljer og smittes let med skimmelsvamp. Mange vil derfor have oplevet, at deres bestand af madonnaliljer er skrumpet ind, når andre liljer er rykket ind i haven. For det andet har den fået konkurrence fra mange andre og mindre lunefulde liljer, og for det tredje spiller det religiøse mange steder i dag en mindre rolle end tidligere. I katolske lande, hvor religionen og madonnaliljens religiøse symbolik stadig spiller en stor rolle, træffer man den hyppigere, f.eks. finder man den som standardinventar i rumænske haver, og går man ind i en katolsk kirke, ser man den ofte på alteret eller foran et Maria-billede.

Madonnaliljens lunefuldhed er ikke noget nyt fænomen, allerede Englands grand old lady på haveområdet, Gertrude Jekyll, klager over det i sin bog om liljer, men alligevel siger hun: 'If one might have only one Lily in the garden, it would have to be the beautiful old White Lily'.

Det er denne liljes tidlige historie frem til renæssancen, vi her skal følge. Det samtidig en vandring gennem Europas religiøse, politiske og kulturelle historie – en historie, der starter i det østlige Middelhavsområde.

Billedkilder

De tidligste kilder til liljens historie er afbildninger på kunsthåndværk og vægmalerier. Fra o. 1500 f. Kr. findes der adskillige afbildninger af liljer, som på nær nogle få undtagelser formentlig forestiller madonnaliljen. De stammer alle fra Middelhavsområdet. En sikker identifikation kan undertiden være vanskelig, da de tidligste afbildninger ofte er meget stiliserede. Man har især fundet afbildninger på Kreta og det græske fastland, men også i Ægypten. I dag vokser madonnaliljen kun vildt i Sydøsteuropa og det sydøstlige Middelhavsområde, bl.a. i bjergegne i Grækenland og Tyrkiet, men ikke på Kreta og i Ægypten. Hvor den oprindelig kommer fra, ved man ikke. At den har været afbildet siger kun noget om, hvor den har været dyrket, ikke nødvendigvis noget om, hvor den har vokset vildt. Flere tusind år før Kristi fødsel var der en livlig handel og udveksling af planter mellem landene i Middelhavsområdet, bl.a. Mesopotamien, Ægypten, Kreta og Grækenland, og liljeløg er formentlig – med vilje eller ved et

tilfælde – vandret med handelsfolk og andre rejsende rundt i dette område eller er bragt med fra erobringstogter. Plantesamling var på mode o. 1100 f. Kr., og krigsherrerne bragte ofte planter med tilbage fra de lande, de erobrede. Der er også andre bud på, hvorfor madonnaliljen dukker op i lande, som man ikke mener, den naturligt hørte hjemme i. Nogle mener f.eks., at fønikiske søfarere har 'eksporteret' den til de omkringliggende lande, hvor den så har naturaliseret sig⁴, andre at nomader har haft dem med i deres 'madkasse' som spiseløg og har tabt nogle undervejs.

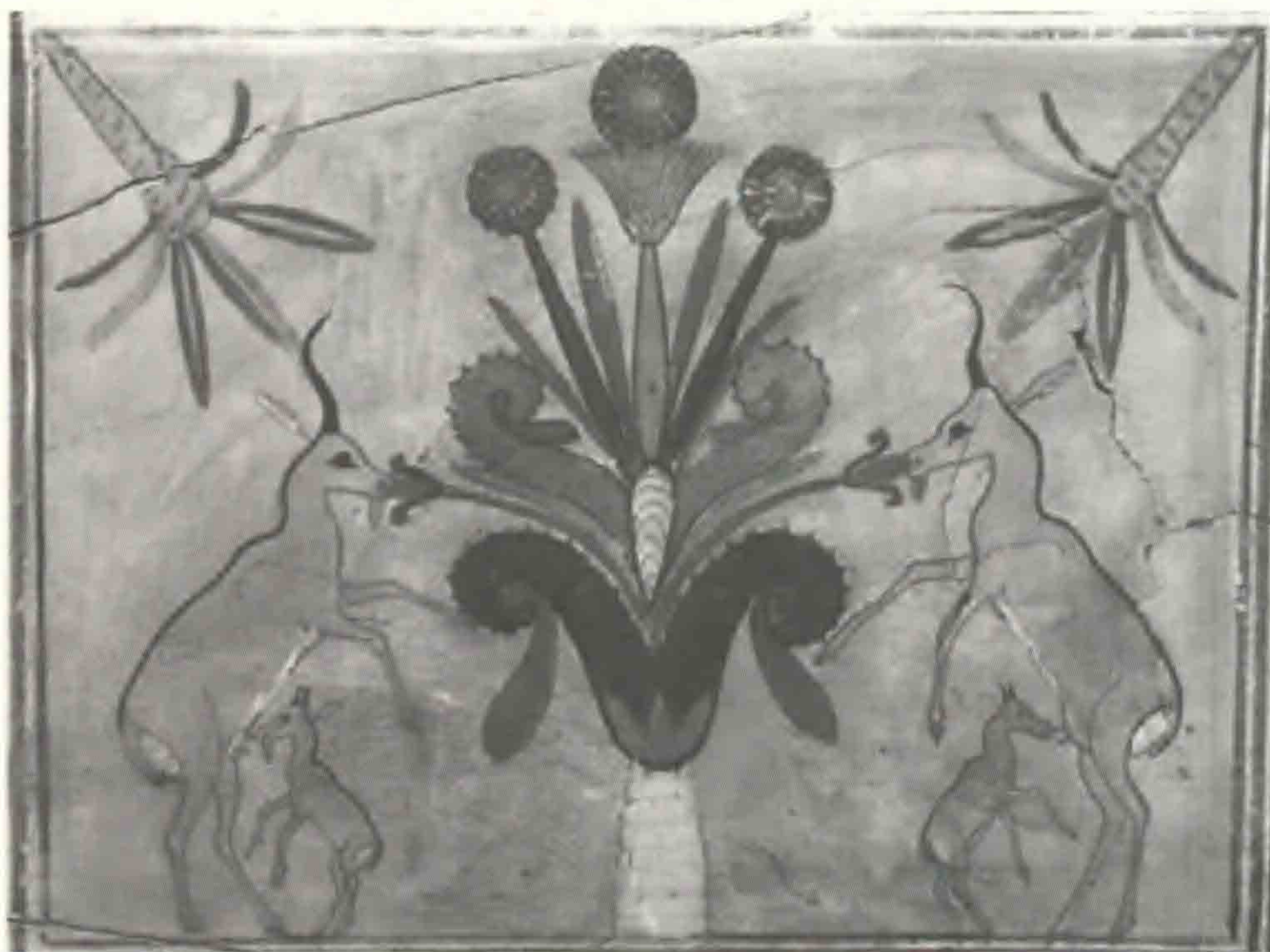

Fig. 2. Gravfund i Ægypten fra o. 1500 f.Kr.

I Theben i Ægypten har man i en grav fra o. 1500 f. Kr. fundet en trææske med et smukt symmetrisk opbygget syrisk motiv, hvor to gazellekid dier deres mødre, der begge står på bagbenene og suger føde af en lilje i en blomsteropsats⁵. På Kreta er der fundet mange afbildninger på vægmalerier, smykker, vaser, signetringe mm. fra den minoiske kultur, bl.a. i paladset i Knossos, som blev delvist ødelagt omkring 1500 f. Kr. – måske af invaderende mykenere fra det græske fastland.

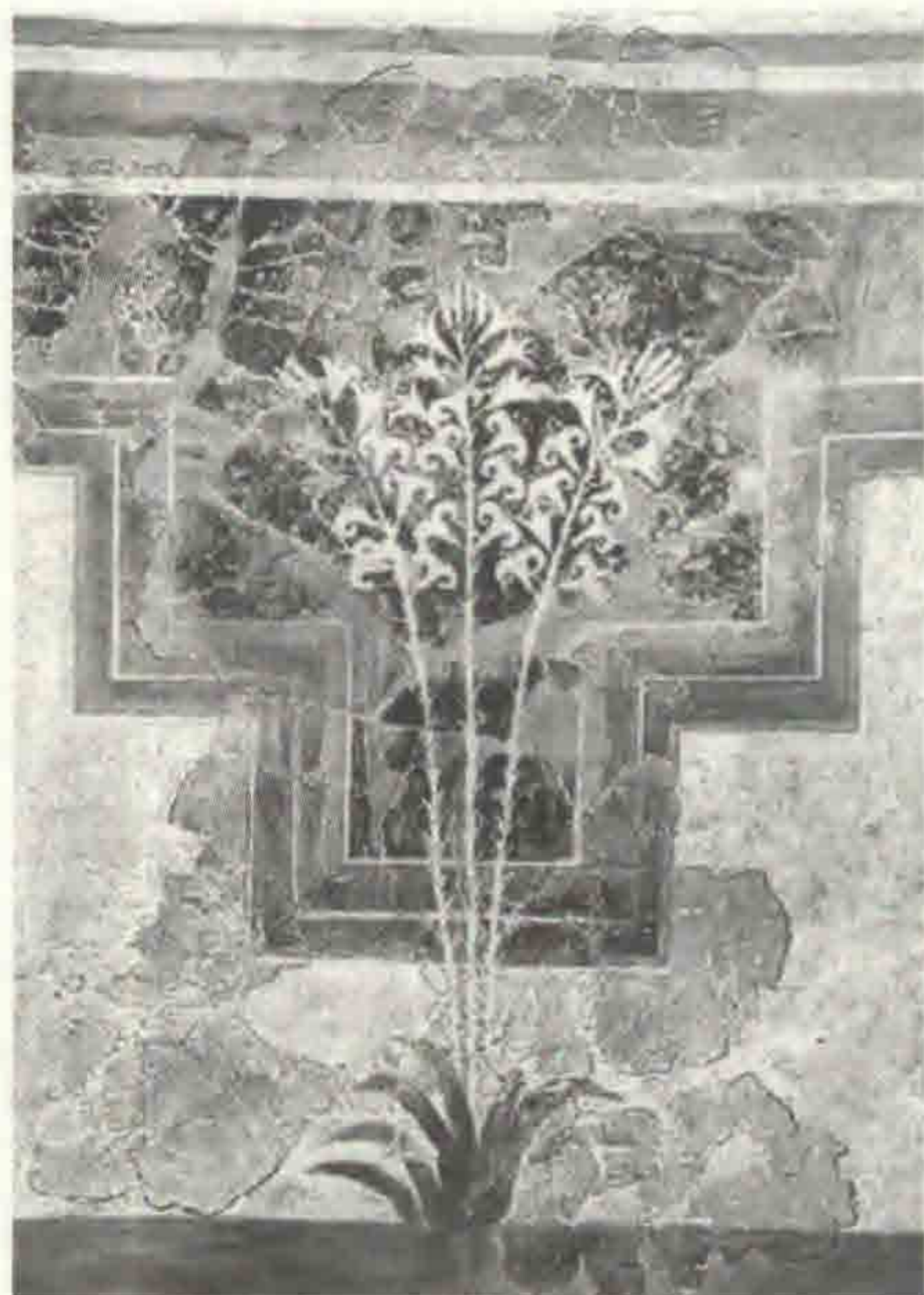

Fig. 3. Motiv fra liljevillaen i Amnissos på Kreta ca. 1500 f.Kr.

I byen Amnissos ikke langt fra Knossos er der i den såkaldte liljevilla fundet et vægmaleri med høje hvide liljer, højst sandsynligt madonnaliljer. I Mykene på den græske halvø Peloponnes har man ved udgravning af det gamle borganlæg fundet en signetring, der viser ofrende kvinder med liljer i hænderne⁶. I paladset i Knossos kan man stifte bekendtskab med den berømte liljeprins omgivet af stiliserede hvide og røde liljer, men disse liljer er tilføjet ved en fantasifuld restaurering af arkæologen Arthur Evans i 1920'erne, og der er ikke belæg for, at de oprindeligt har været der.

Fig. 4. Reliefmotiv med madonnaliljer fra Ninive 7. årh. f.Kr.

Madonnaliljen dukker herefter løbende op i den mellemøstlige billedkunst – f.eks. på et relief fra den gamle assyriske

hovedstad Ninive, der lå i det nuværende Irak. Relieffet er fra 7. årh. f. Kr. og viser en stående hanløve og en hunløve, der ligger og hviler sig, frodigt omgivet af træer, vin, høje strunke madonnaliljer og margeritter⁷. I Syrien finder man fra samme tid et stenrelief, der viser landets hersker under et festmåltid i en skyggefuld have med palmetræer, cypresser, åkander og liljer, som den engelske haveskribent og historiker Penelope Hobhouse mener både omfatter madonnaliljer og tyrkisk lilje (*L. chalcedonicum*)⁸. Madonnaliljen skal også have været en del af plantesortimentet i et af verdens syv underværker, Babylons hængende haver, som kong Nebukadnesar 2. efter sigende anlagde i 500-tallet f. Kr. ved Eufrats bred i det nuværende Irak for at glæde

sin hustru, som savnede sit hjemlands skovklædte bjerge⁹. Nebukadnesar er i dag mindre husket som den omsorgsfulde ægtemand end som tyrannen, der ødelagde Jerusalem. Saddam Hussein, der betragtede sig selv som reinkarnationen af Nebukadnesar, forsøgte at genskabe det gamle Babylon med dets hængende haver.

Der er flere grunde til, at man har afbildet madonnaliljen og måske transporteret dens løg med sig, men fælles for dem er, at man har tillagt den en særlig betydning. Man har givetvis nydt dens skønhed og vidunderlige duft, men når den optræder i fint selskab med landets hersker på det syriske stenrelief, skyldes det snarere, at liljen har været en importeret plante og derfor er blevet et statussymbol⁸. På Kreta har den haft betydning som royalt og kultisk symbol, mens man i Ægypten mere har lagt vægt på dens nytteværdi – dels til parfumefremstilling, dels som læge- og fødemiddel.

Skriftlige kilder

Billedkilderne suppleres langsomt med skriftlige kilder. Liljen omtales indirekte hos Homer, som i Illiaden taler om den liljearmede Hera og om den 'skære liljevåndshud'¹⁰. Illiaden sættes generelt til 700-tallet f. Kr., men er muligvis først nedskrevet i 500-tallet. I Grækenland bliver liljen ligesom på Kreta et kultisk symbol. Den er Zeus' hustru Heras symbol, den indgår i den græske mytologis fortællinger om Hera, og den bruges i sygdomsbehandlingen ligesom i Ægypten. Liljen er også omtalt flere steder i Det Gamle Testamente, smukkest i Højsangen, der i sin kendte form menes at stamme fra 400-tallet f. Kr.:

*Min elskede er gået ned i sin have,
til balsambedene,
for at vogte sin hjord i haverne
og for at plukke liljer.¹¹*

Med romerne – i århundrederne lige før og efter Kristi fødsel – stiger mængden af skriftlige og andre kilder, og madonnaliljen dukker op i flere sammenhænge end tidligere: i medicinske urtebøger som videnskabsmanden Plinius den Ældres *Naturalis historia* og lægen og botanikeren Dioskorides' *De materia medica* fra 1. årh. e. Kr., hos have- og landbrugsforfattere som Varro i 1. årh. f. Kr. og Columella i 1. årh. e. Kr., i mytologiens fortællinger og i digtekunsten. Også i billedkunstregi møder man den, f.eks. i havescenerier på vægmalerier i bl.a. Pompeji. Romerne kendte først og fremmest madonnaliljen som kulturplante, og den er formentlig blevet introduceret fra Grækenland, muligvis af græske gartnere, der emigrerede til Rom for at finde nye arbejdsgivere, efter at romerne havde besejret Grækenland.

Fig. 5. Apuleius Platonius' Herbarium, Canterbury, fra begyndelsen af 1200-tallet

Plinius den Ældre og Pompeji

Til op i 1800-tallet kan man i urtebøger finde anbefalinger til, hvordan man anvender madonnaliljen mod diverse lidelser og svagheder – anbefalinger, der bygger på en blanding af iagttagelse og overtro. Mange af disse urtebøger minder indholdsmæssigt om hinanden, hvilket skyldes, at de i større eller mindre grad går tilbage til Plinius og Dioskorides, som igen bygger på ældre bogruller.

Plinius¹² fortæller, hvordan madonnaliljens løg tillavet på forskellig vis kan hjælpe mod bl.a. slangebid og svampeforgiftning og bruges ved ligtorne, bylder, ringorm, menstruation, brud og spasmer. Det kan såmænd også fjerne rynker.

Plinius skriver endvidere, at kun liljen kan måle sig med rosen i berømmelse, og at det er en god ide at kombinere de to, for liljen begynder at blomstre, mens rosen er midt i sin blomstring.

Hvor meget Plinius egentlig kendte til liljer er dog et spørgsmål. Han skriver bl.a., at hvide liljer formeres ligesom roser! Og han slutter sit lille afsnit om liljer med en sød historie om, hvordan man selv kan lave purpurfarvede liljer: i juli tager man de visne blomsterstængler, binder dem sammen og hænger dem op over ildstedet. Når frøene har løsnet sig, lægger man dem i marts i bundfaldet fra mørk eller græsk vin, til de antager vinens farve. De puttes derefter i små jordriller, og der hældes lidt bundfald rundt om hver af dem. Og hokus pokus får man en dag nye purpurfarvede liljer. Eller som Plinius selv siger det – i engelsk oversættelse: 'it is wonderful that a plant can be so dyed as to grow a bloom that is also dyed'¹³.

Plinius døde i august 79, mens han udforskede Vesuvs udbrud – formentlig kvalt af giftgasser. Pompeji blev ødelagt af vulkanudbruddet. Under 6 meter aske og pimpsten lå byen skjult for omverdenen, indtil udgravninger begyndte i 1748. Man graver stadig

og finder stadig nyt. Så sent som i 1979 fik man udgravet villa Casa del Bracciale d'oro, hvor et af vægmalerierne giver et kig ind i en velhaverhave. Man får her fornemmelsen af at stå ved indgangen til en have. I det gamle Rom var både husenes vægge inde og ude og havens mure ofte dekoreret med billeder af haver. Det gav indendørsrummet en illusion af udendørs haveatmosfære.

Fig. 6. Detalje med madonnalilje på vægmaleriet i Casa del Bracciale d'oro

Skulptur og planter spillede sammen i den romerske have, og det pompejanske vægmaleri byder da også på alt fra træer, fugle, buster, pedestaler, springvand, teatermasker til blomster som madonnaliljer, roser, valmuer, iris, morgenfruer og violer. Det er et planteudvalg, der kommer til at gå igen i have-sammenhæng i de næste mange hundrede år.

Vægmaleriet er blandt de første kendte eksempler på dyrkningen af liljen som prydblade og ikke kun som nytte- eller kultplante. Den kan meget vel have været et statussymbol, eftersom den er importeret fra Grækenland. Men det er ikke kun i Pompeji, madonnaliljen optræder som prydblade. F.eks. anbefaler Varro anlæggelse af lysthaver og taler i den forbindelse om, hvornår liljer skal plantes, og Columella nævner i sin poetiske opremsning af årstidernes blomster i *De Re Rustica* de blomstrende liljers hvide bægre¹⁴. Selv i køkkenhaverne indgik madonnaliljer, hyacinter og valmuer som dekorativt element¹⁵.

Romersk mytologi og litteratur

Romerne forbandt ligesom grækerne mange af deres guder og gudinder med træer, buske og blomster, og det har haft betydning for plantevalget. Madonnaliljen var gudinden Junos blomst – i græsk mytologi Heras blomst. Juno var hustru til Jupiter i en af

fortællingerne om Juno, hedder det, at hun anvendte sin magiske lilje til at undfange den senere krigsgud Mars uden mandlig indblanding¹⁶. En myte, der sikkert har begejstret senere tiders kvindebevægelser.

Hos digteren Vergil (70-19 f. Kr.) møder man liljen flere gange og i forskellige sammenhænge. I *Georgica* priser Vergil sin gamle ven Corycius' simple liv. Corycius går ude i sin have og passer sine roser, hvide liljer, valmuer og urter. I hyrdedigtene *Bucolica* skal liljer lokke en ung mand – sikkert med sin duft: '*Komm doch zu mir, mein strahlander Junge! Körbe voll Lilien bringen die Nymphen dir mit...*'¹⁷, og i *Aeneiden* dukker den op ved glemslens flod Lethe, hvor de døde glemmer deres tidligere liv, når de drikker af dens vand. Hovedpersonen Aeneas leder efter sin far Anchises i dødsriget, og ved ankomsten hertil ser han Lethe og beskriver de døde sjæles sammenstimlen ved floden således:

*Om den sværmede folk og slægter i talløse mængder –
Ligesom bier på engen en dag i den klareste sommer
Flyver fra blomst til blomst og drages i flokke til hvide
Liljers bægre; det surrer og summer ud over sletten*¹⁸

Ifølge Lise Tillge¹⁹ har Vergil æren for madonnaliljens latinske navn: *Lilium candidum*, der betyder 'skinnende hvid lilje'. Også den romerske digter Ovid omtaler i sine *Forvandlinger* fra omkring Kristi fødsel 'candida lilia'. Det sker i fortællingen om korn-gudinden Ceres' datter Proserpina, der med magt bortføres til underverdenen af døds-guden Pluto, som har forelsket sig i hende. Her gør han hende til underverdenens dronning. Ceres leder desperat efter hende overalt og lader i sin sorg og smerte al afgrøde gå til. Hun beder Jupiter, der er far til Proserpina, om hjælp. Den får hun, Proserpina kan vende tilbage på den betingelse, at hun ikke har spist noget i underverdenen. Men det har hun, i slotshaven har hun plukket og spist af et granatæble. Resultatet er, at hun kun kan få lov til at være hos sin mor seks måneder om året og skal være de andre seks måneder hos Pluto. Ophavsmanden til hele dette scenarie er Cupido, der har sendt en af sine pile lige i hjertet på Pluto, som falder for denne scene med Proserpina:

*I lunden leger Prosérpina muntert,
plukker buketter af alpevioler og snehvide liljer:
pigelig ivrig fylder hun både sin kurv og sin kjole,
kappes med veninder om at få plukket flest.
I selv samme stund blev hun set, begæret og taget af Pluto.
Så utålmodig var han som elsker*²⁰.

Da romerne i 1. årh. e. Kr. ekspanderede nordpå, tog de madonnaliljeløg med sig, og disse løg nåede helt til England. De har formentlig være brugt undervejs af den romerske hær til behandling af diverse lidelser som f.eks. ligtorne. Dioskorides, der egentlig var græker, var læge for den romerske hær og rejste rundt sammen med de romerske legioner, og han har sikkert brugt liljeløg i sin behandling efter de forskrifter, som man kan læse om i hans *De materia medica*. Han anbefaler dem som sårhelingsmiddel, mod forbrændinger, bylder og forvridninger²¹.

De tidlige kristne

Da romerriget forfaldt i 400-tallet, forsvandt begejstringen for blomster. De tidlige kristne stemplede brugen af dem som dekadent og hedensk. Historien om Juno taget i betragtning og de associationer, den fremkalder, er det måske heller ikke så underligt.

Der gik flere århundreder, før blomster og dermed også liljen igen blev taget til nåde i bredere sammenhæng. Helt forsvandt de selvfølgelig ikke, munkene dyrkede dem i deres klosterhaver som nytte- og lægeplanter, og i begyndelsen af 700-tallet tog den engelske benediktinermunk, 'venerable' Bede, der levede fra o. 672 til 735, madonnaliljen til sig og gjorde den til symbol på jomfru Marias ubefangethed²². Det var han ikke den eneste kristne munk, der gjorde, og snart blev madonnaliljen en del af den Maria-kult, der allerede havde taget sin begyndelse i det 5. årh. Man begyndte at dyrke den til brug for alterdekoration, og i kristen ikonografi bliver den fra nu af uløseligt knyttet til Maria. F.eks. bliver den standardinventar som symbol i senmiddelalderens, renæssancens og mange senere bebudelsesbilleder.

Fig. 7. Udsnit af Simone Martini: Bebudelsen med helgenerne Ansanus og Margaret og fire profeter, 1333 Uffizierne, Firenze.

Karl den Store

I slutningen af 700-tallet satte Karl den Store, der kåredes til kejser af Det tysk-romerske Rige i år 800, en række reformer i gang – også på beplantningsområdet. Det gav den videre udbredelse af liljer og andre planter i Europa et stort skub fremad. Hans forordning *Capitulare de villis* rummer en planteliste på 73 læge-, krydder-, køkkenurter og prydblister, som skulle plantes på alle hans krongodser. Forbilledet var formentlig både den senromerske have, de arabiske haver, han havde fået kendskab til på korstog til det mauriske Spanien, og klostrenes urtehaver. Formålet med plantelisten var at forbedre livskvaliteten, fordi den medicinske forsyning i riget var brudt sammen, da romerne måtte trække sig tilbage i 400-tallet. Plantelisten, der sandsynligvis er sammensat ud fra antikke kilder og er den tidligste i Nordeuropa, omfatter bl.a. liljer, roser, iris og valmuer. Listen omtaler kun 'lilium', dvs. madonnaliljen²³.

Tidens haver var nyttehaver, og mange af planterne var lægeurter. Liljen blev da også først og fremmest brugt som lægeplante, selv om man formentlig også har anvendt den til liturgiske formål. Det var derfor helt i tidens ånd, at gartneren på Karl den Stores kron-godser samtidig var apoteker. Han havde sit eget hus, som blev opvarmet om natten for at beskytte frø og løg mod frost. Al denne fornuft udelukkede dog ikke, at der også var megen overtro forbundet med brugen af forskellige planter. Bl.a. anbefalede det i forordningen, at der skulle plantes husløg på tagene som beskyttelse mod lynnedslag. I dag kan man se et eksempel på en Karl den Store-urtehave i Aachen i Tyskland, anlagt i 1965²⁴.

Madonnaliljen indgår i mange kristne myter og legender. En af de tidlige kristne liljefortællinger er knyttet til den engelske præstelærde, Alcuin af York, som Karl den Store i 782 hentede til Aachen, hvor han kom til at lede Karl den Stores hofskole, der blev et af de mest betydningsfulde lærdomscentre i Europa. Alcuin trak sig i 796 tilbage til Tours som abbed, og det fortælles, at hans munkecelle var pyntet med hvide liljer og røde roser – jomfru Marias blomster²⁵.

Karl den Stores rige omfattede det meste af Vesteuropa bortset fra den sydligste del, England og Norden, og mange planter fra det sydeuropæiske område er formentlig nået frem til nordligere egne via krongodserne. Alligevel er det de forskellige munkeordener, deres klostre og især deres missionsvirksomhed, der får størst indflydelse på plantemigrationen fra syd mod nord.

Munkene

Munke rejste allerede tidligt nordpå, bl.a. til England, som de første benedektinere ankom til i 597. Munkene har givetvis ikke alene taget viden med sig fra deres moderklostre sydpå, men også planter, frø, løg og stiklinger, som de har anbragt i deres nye nordligere klosterhaver. Klosterhaverne fungerede bl.a. som apoteker, og planterne

dyrkedes derfor hovedsagelig for deres helbredende egenskabers skyld. Det gælder også madonnaliljen, som blev brugt som lidt af et universalmiddel. Munkene var ikke stationære, de rejste frem og tilbage mellem deres moderklostre og deres nye klostre, og nye munke kom til, så der skete hele tiden en cirkulering af ideer, viden og planter, og i løbet af middelalderen opstår der et blomstrende udvekslingsnetværk mellem de europæiske klostre. I klosterbibliotekerne opbevarede man og kopierede eksemplarer af de gamle romerske urtebøger, som blev inspirationskilde og grundlag for middelalderens urtebøger. Ofte er de nye urtebøger ikke meget andet end bearbejdelser eller oversættelser af de gamle.

Liljen var blandt de planter, de tidlige munke bragte med sig, den omtales både i beplantningsplaner, plantelister og litteratur fra det 9. og 10. årh. F.eks. indgår der liljer og iris i det schweiziske benedektinerkloster St. Gallens beplantningsplan for klosterhaven fra o. 820, liljen omtales på den engelske abbed Aelfrics liste over 200 planter fra 995²⁶, og den prises i den tyske benedektinerabbed Walahfrid von Strabos digt 'Hortulus' i *Liber de cultura hortulorum* fra o. 827, hvor han skildrer sine iagttagelser og erfaringer fra klosterhaven i Reichenau ved Bodensøen.

Strabos have er en apotekerhave med 24 bede med hver deres plante, f.eks. liljer, roser og valmuer. Ligesom tidligere Plinius og Dioskorides anbefaler han liljen som lægemiddel og foreslår, at man drikker liljesaft, hvis man er blevet bidt af en slange, og i det hele taget bruger liljen mod forvridninger og blå mærker. Hvilke dele af liljen man skal bruge og i hvilke mængder, skriver han dog ikke noget om, måske fordi han skriver for andre munke, som kendte til den medicinske brug af madonnaliljen.

Selv om hovedformålet med haven er medicinsk, så er planterne også en nydelse for Strabo, og han nyder at sidde i sin have under et skyggefuldt ferskent træ, mens klosterskolens drenge samler frugt. Hver plante tildeles et afsnit i digtet, og han priser liljen for dens skinnende snehvide farve og dens dejlige duft, der minder ham om skovene i Saba – det gamle oldtidsrige, der omtrent svarer til nutidens Yemen og var kendt for sin handel med røgelse. Ligesom 'venerable' Bede tillægger han liljen en religiøs symbolværdi, den bliver til et symbol på troen, mens rosen bliver et billede på martyrenes spildte blod. 'Pluk rosen i krig, liljen ved fred', skriver han²⁷. I øvrigt findes der i dag i Reichenau en klosterhave, der er anlagt efter digtets ide.

I 1100-tallet skriver den tyske benedektinernonne og abbedisse Hildegard von Bingen (1098-1179), at liljeblostmernes duft glæder hjertet og fører til rette tanker. Man tilskrev i middelalderen dufte en styrkende, helbredende virkning. Duftende blomster var derfor højt skattet, mens de duftløse ofte levede en mere upåagtet tilværelse. Hildegards tanker om planterne, deres egenskaber og medicinske anvendelse er samlet i værket *Physica*. Hun deler her planterne op i tre kategorier: prydplanter, vilde og nyttige planter. Madonnaliljen rubriceres sammen med bl.a. roser, violer og iris

Fig. 8. Illustration fra tidebogen *The Hasting Hours* fra 1400-tallet

i prydblantekategorien²⁸, hvilket dog ikke betyder, at den ikke også har haft nytte-værdi.

Middelalderen igennem er der en livlig pilgrimsaktivitet til valfartssteder som Jerusalem, Rom og Santiago de Compostella i Spanien, hvor apostlen Jacob efter sigende ligger begravet. Undervejs fik pilgrimmene forplejning i klostrene, og det er ikke usandsynligt, at de fik liljeløg med sig – på samme måde som vi har det lille husapotek med, når vi rejser – og på den måde har bidraget til udbredelsen af madonnaliljen. Det samme gælder de korsfarende pilgrimme, som drog ud med bibel og sværd og sikkert har haft liljeløg med tilbage.

Madonnaliljen indgår ikke kun i middelalderens kristne haver. Fra 900-tallet har man kendskab til en islamisk have i det spanske Madinat al-Zahra, der blev grundlagt af kaliffen Abd-al-Rahman 3. mellem 936 og 76 nær Cordoba i Andalusien, der på det tidspunkt var centrum for den vestlige verdens kunst og videnskab. Kaliffen var både religiøs og politisk leder, og haven havde derfor både karakter af religiøs have og hof-

have. Ud over pavilloner, vand og frugttræer var der forsænkede blomsterbede med liljer og roser, men både have og palads blev ødelagt i 1000-tallet af invaderende nordafrikanske berbere²⁹.

Fig. 9. Leonardo da Vinci: Lilje, ca. 1480-85

Liljer til nydelse og pryde

Klosterhaverne var som nævnt først og fremmest nyttehaver, men man benyttede dem også til motion, bøn og fordybelse, og i en beretning fra cistercienserordenens første abbedi i Clairvaux, der blev grundlagt af St. Bernard i 1115, beskrives et af havens områder som et behageligt sted at hvile sig i³⁰. Herfra var skridtet ikke langt til den egentlige prydhave. I 1200- og 1300-tallet begynder prydplanterne at spille en egen rolle, de rykker ud af klosterhavernes religiøse rum og ind i den adelige lysthave. Madonnaliljen dyrkes stadig som lægeplante og Maria-plante, men sammen med rosen er den en af de første planter, der også får status af prydplante i de sekulære blomsterhaver, og snart overføres blomsternes religiøse symbolik til det sekulære felt – rosen som symbol på kærligheden til jomfru Maria bliver til billede på den jordiske kærlighed, liljen som symbol på Marias uberørthed bliver til billede på kvindelig uskyld og renhed.

En af de første beskrivelser af en middelalderlig lysthave stammer fra dominikaneren Albertus Magnus, også kaldet Albert den Store, der var af adelig slægt, født i Schwaben og mest kendt som teolog og filosof. I sin *De vegetabiliis et plantis* fra o. 1260 fremhæver han fordelene ved at have en prydhave til afslapning og hvile. Han opfordrer sine læsere til at nyde planterne for deres skønhed og duft og foreslår, at man rundt om græsplænen planter sødtduftende urter og blomster som lilje, rose, viol, akeleje og iris. I samme åndedræt fraråder han, at man planter træer midt på græsengen, fordi det gør luften usund, og forbipasserende kan få spindelvæv, der væver sig fra gren til gren, i ansigtet³¹.

Madonnaliljen i kunst og litteratur i middelalderen

Madonnaliljens popularitet i religiøst regi i middelalderen betyder, at den spreder sig fra klosterhaverne til kunsten og litteraturen. Man ser den som nådens lilje på dommedagsfremstillinger, i bebudelsescener på senmiddelalderlige malerier, et motiv, der eksploderer i reæssancen, hvor madonnaliljen næsten altid er til stede, enten i hånden på ærkeenglen Gabriel eller i en vase mellem ham og jomfru Maria. Den findes på illustrationer i tidens bønnebøger, hvor den ofte afbildes i en lille lukket have – en 'hortus conclusus' – der indgår i den religiøse symbolik. Et af de kendteste malerier af en sådan 'hortus conclusus' er 'Paradisets have' fra o. 1410 af en ukendt tysk kunstner fra Rhin-området. Maria sidder her i en muromkranset have, der formentlig har den adelige have som forbillede, og læser i en bog omgivet af helgener og forskellige symbolladede blomster, bl.a. den hvide madonnalilje. Midt i idyllen gemmer der sig et memento – i form af dels et dødt dyr, dels en abe, der i symbolikken repræsenterer menneskets vrængbillede.

Fig. 10. *Paradisets have*, maleri af ukendt tysk kunstner fra Rhin-området, ca. 1410, Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main.

Madonnaliljen bliver også inventar i den verdslige digtning – bl.a. hos de omvandrende tyske Minnesänger i deres høviske tilbedelse af den adelige kvinde og i den engelske digter Geoffery Chaucers *Canterbury tales* fra 1387. Undertiden bruges den på grund af sin rene hvide farve, undertiden på grund af sin tilknytning til jomfru Maria og dermed til renheden og uskylden.

Chaucer bruger liljen som billede på den hellige martyrinde Cecilia. Cecilia var en ung romersk kvinde fra 200-tallet, der selv om hun havde viet sig til Kristus og jomfrueligheden blev gift bort. Ligesom jomfru Maria ønskede hun sig et rent og ubesmitet liv. På bryllupsnatten fortæller hun sin mand, Valerian, at hendes skytsengel vil dræbe ham, hvis han rører hende. Hun får ham omvendt til kristendommen, og han lider senere martyrdøden. Selv bliver hun også pågrebet. Da hun nægter at afsværge sig kristendommen, dømmes hun til døden i kogende vand. Det påvirker hende ikke, og hun overlever også i første omgang tre forsøg på halshugning. Tre dage efter dør hun dog³². Chaucer kalder hende 'Heaven's lily', 'Symbol of pure and virgin chastity'³³.

Madonnaliljen i Danmark

I Danmark møder man første gang liljen i Roskilde-kanniken Henrik Harpestrængs *Danske Lægebog* fra o. 1300. Harpestræng var læge – muligvis livlæge for Erik Plovpenning – og interesserede sig derfor naturligvis først og fremmest for liljens og andre urters medicinske egenskaber. Før munkene i 1100-tallet grundlagde deres klostre, var der i Danmark ikke nogen egentlig have dyrkning, selv om arkæologiske fund har vist, at der fandtes en række haveplanter helt tilbage i både bronzealderen, jernalderen og vikingetiden³⁴. Man kendte kun til kvan- og kålgårde. Havde man brug for lægemidler, brugte man vildtvoksende urter, som man samlede ind ude i naturen³⁵. Munkene bragte mange nye planter med sig fra deres hjemlande i Tyskland, England og Frankrig – planter som nu er helt selvfølgelige i vores haver, men som dengang var nye og uprøvede, og flere har sikkert ikke kunnet trives i vores klima.

Munkene har højst sandsynlig haft madonnaliljen med til Danmark, og selv om Harpestræng ikke kan tages som sandhedsvidne for dens forekomst her i landet, da hans værk i høj grad bygger på oversættelse og bearbejdning af udenlandske urtebøger, må man antage, at madonnaliljen også har været en del af plantesortimentet i de danske klosterhaver. I dag kan man se den sammen med andre af middelalderens planter i de genskabte klosterhaver rundt omkring i landet – f.eks. ved Esrum og Øm Kloster, grundlagt hhv. o. 1150 og 1172. Der har formentlig været mange madonnaliljer i Øm Klosters urtehave, for klosteret fungerede som apotek og 'sygehus' for hele egnen. Madonnaliljens symbolske betydning ser man her også i klosterets konventssegl, hvor jomfru Maria bærer en lilje i sin højre hånd³⁶.

Madonnaliljen var længe alene på scenen i Danmark. Helt frem til 1800-tallet

kendte man foruden madonnaliljen kun tre liljer, nemlig kransliljen (*L. martagon*), safranliljen (*L. bulbiferum* ssp. *Croceum*) og tyrkisk lilje (*L. chalcedonicum*), der alle først omtales i skriftlige kilder i 1600- og 1700-tallet.

Fig. 11. Dommedagsscene med nådens hvide lilje i Keldby kirke på Møn, Elmelundemesteren o. 1500.

Fra 1400-tallet optræder madonnaliljen på kalkmalerier i de danske kirker – undertiden som bebudelselilje mellem ærkeenglen Gabriel og jomfru Maria, men først og fremmest som nådens lilje i dommedagsfremstillinger. I den verdslige litteratur møder man den f. eks. i folkevisen 'Jomfruen i Fugleham', hvor den sammen med rosen signalerer uskyld og barndom:

*Jeg sad over min faders bord,
jeg legte med roser og liljer;
min stedmoder kom der gangendes fram (dvs. gående),
det var ikke med hendes minde (dvs. tilladelse)⁵⁷.*

Stedmoderen, der minder om eventyrverdenens onde stedmoder, forvandler den unge og uskyldige jomfru til en nattegal, og hun forløses først og bliver til den 'skønneste jomfru', da en ung ridder viser hende sin uselviske kærlighed ved at rive en luns kød ud af sit bryst for hendes skyld.

Navnehistorie og navneforbistring

Madonnaliljens slægtsnavn er *Lilium*, et navn der menes at stamme fra græsk *leirion*³⁵, og som helt op i 1500-tallet optræder som synonymt med madonnaliljen. Plinius kalder den for *lilium*¹². Harpestreng taler ligesom Plinius kun om *lilium* og *lilje* – eller *lylium* og *lyliæ*, som han kalder den³⁸ – og mener dermed formentlig madonnaliljen. Den anvendelse, han tilskriver den, svarer i hvert fald til beskrivelsen af dens medicinske egenskaber hos bl.a. Dioskorides og Plinius.

Til langt op i 1400-tallet finder man kun betegnelsen 'lilje', som så i 1500-tallet udvides til 'hvid lilje'. Det navn finder man i lægen Henrik Smiths urtebog *En skøn og lystig urtegaardt*³⁹ fra 1546. Spørgsmålet er, om der er en grund til, at liljen nu udstyres med et beskrivende adjektiv. Det kan være en tilnærmelse til det latinske *candidum*. Det kan også være for at skelne den fra anderledesfarvede liljer, selv om vi i Danmark skal helt frem til omkring midten af 1600-tallet, før vi støder på kransliljen (*L. marta-*

Fig. 12. Madonnaliljen i Simon Paullis *Flora Danica*, 1648

gon) og safranliljen (*L. bulbiferum* ssp. *Croceum*), som første gang omtales i 1647 i Hans Rasmussøn Blocks *Horticultura Danica*⁴⁰, der er den ældste danske havebog, og i 1648 hos Simon Paulli i hans urtebog *Flora Danica*. Lise Tillge¹⁵ mener, at kransliljen muligvis har været kendt allerede i middelalderens danske klosterhaver og kan være kommet dertil med de hjemvendende korsfarere eller med munkene. Henrik Smith kan derfor i princippet have kendt den, selv om den ikke indgår i hans lægebog, men det kan skyldes, at han ikke har tilskrevet den nogen medicinske egenskaber. En tredje mulighed er, at han bruger adjektivet for at skille den hvide lilje ud fra de gule og blå liljer, som optræder i hans urtebog⁴¹. Disse er dog snarere iris, der tidligere også blev kaldt liljer. En reminiscens heraf har man i det folkelige navn sværdlilje, som ganske vist ikke bruges så meget i dag. Men i Tyskland kaldes iris ofte for 'Schwertlilie'.

Helt op i 1800-tallet er betegnelserne lilje og hvid lilje fremherskende, det er først her *L. candidum*s nuværende folkekære navn madonnalilje træder ind på scenen. Fra 1800-tallet får den nemlig konkurrence fra andre hvide liljer, der bl.a. kommer fra Østen, og man får derfor brug for at kunne skelne mellem de forskellige hvide liljer. Navnet madonnalilje var nærliggende, da den fra tidlig europæisk middelalder har været nært knyttet til jomfru Maria. Det nye navn introduceres af Victoria-tidens England, men er ifølge Johan Lange⁴² ikke registreret før 1914 i Danmark. Her er det først med kongeliljens indtog, at navnet 'hvid lilje' helt forsvinder. Kongeliljen introduceres her i landet på det kommercielle marked i 1928, og endnu i 1907 støder man i *Haven* og i 1922 i plantekataloger på 'hvid Havelilje' som betegnelse for madonnaliljen.

Også andre af kristendommens skikkelser har lagt folkeligt navn til *L. candidum*: Kristus, ærkeenglen Gabriel, Johannes Døberen og helgenen St. Jakob – en af apostlene – som i Danmark også er identisk med St. Ib. I første halvdel af 1900-tallet møder man 'gabrielslilje'⁴³, 'Hvid Sankt Hanslilje' – opkaldt efter Johannes Døberen – 'hvid kristlilje', 'opstandelseslilje' og 'gravlilje'⁴⁴. Madonnaliljen er ofte af digtere blevet knyttet til Kristi opstandelse, og det har smittet af på de folkelige navne. Allerede i 1594 finder man det folkelige navn 'Sankt Jacobslilje'⁴⁴, og i 1648 nævner Simon Paulli⁴⁵ 'S. Ibslilje' som et af dens navne – formentlig fordi blomstringen falder omkring St. Jakobs/Ibs dag den 25. juli.

Paulli har også andre mere omstændelige navne for madonnaliljen: 'Gemeen hvid Lillie med Blomster som staar ranck op i Vejret'. I mangel af et entydigt og fælles klassifikations- og navngivningssystem fik planterne ofte beskrivende latinske navne. Paulli har her oversat det latinske navn '*Lilium album flore erecto & vulgari*'⁴⁵. De latinske navne var dog endnu ikke fællesgods. Samme plante kunne optræde under meget forskellige latinske betegnelser. I det berømte tyske florilegium *Hortus Eystettensis* (dvs. haven i Eichstätt) fra 1613 gemmer der sig en almindelig madonnalilje bag navnet 'Sultan Zambach Martagon Constantinopoli, tanum flore albo'⁴⁶.

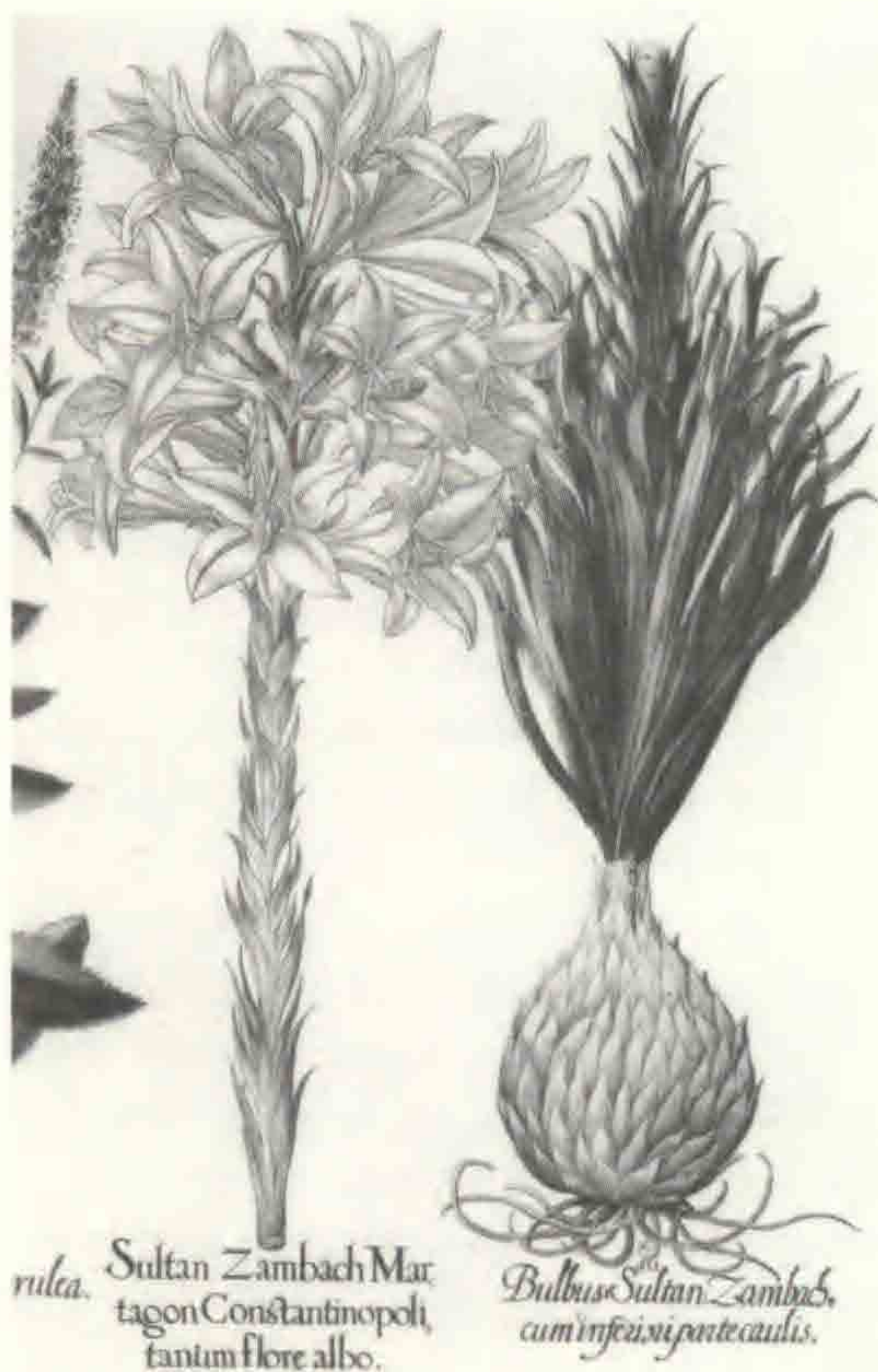

Fig. 13. *Lilium candidum*
i *Hortus Eystettensis*, 1613

Konstantinopels indtog i navngivningen spejler den historiske udvikling. Det er der ikke noget mærkeligt i. Planternes europæiske historie er et langt stykke hen ad vejen en spejling af Europas historie, dets religiøse ideologier og missionsvirksomhed, dets ekspansioner, krige, opdagelser, teknologiske landvindinger og statusjagt. I 1453 falder det kristne Konstantinopel (nu Istanbul) til tyrkerne, men i slutningen af 1550erne etableres der diplomatiske forbindelser mellem sultanatet og kejserhoffet i Wien. Det resulterer i en sand strøm af hidtil ukendte blomsterløg, som vestlige ambassadører sender fra Konstantinopel til Wien, hvorfra de spredes til andre byer i Europa. Anemoner, hyacinter, liljer, kejserkroner og især tulipaner skaber furor i planteverdenen og bliver tildelt hæderspladser i krukker og haver.

Allerede i 1597 kalder John Gerard madonnaliljen for 'white Lilly of Constantinople'⁴⁷. I Frankrig er Konstantinopel blevet hængende i det folkelige navn 'lis de Constantinople'. I og for sig er det også et mere sigende navn, da Tyrkiet jo er et af madonnaliljens naturlige voksesteder. Om Konstantinopel har sneget sig ind i navn-

givningen, fordi man allerede dengang var klar over, at liljen voksede vildt i området, fordi man modtog madonnaliljeløg derfra, eller om det bare skyldes, at alt hvad der lugtede lidt af Konstantinopel var spændende og eksotisk, står hen i det uvisse.

Betegnelsen *lilium* og lilje har dog ikke entydigt været forbeholdt madonnaliljen. Plinius anvender også betegnelsen 'lilium' om nogle purpurfarvede liljer (*lilia purpurea*). Han skriver, at de blomstrer om efteråret og også kaldes 'narcissus'¹². Også Dioskorides²¹ fortæller, at der efter sigende findes liljer med purpurfarvede blomster. Hos Simon Paulli i 1600-tallet er 'lilium purpureum' identisk med safranliljen⁴⁸. Ifølge Plinius findes der endvidere en hvid og en lys grøn variant. Det er uklart, hvilke planter Plinius og Dioskorides specifikt tænker på, men det er næppe hverken liljer eller narcisser.

Slægtsbetegnelserne er helt op i 1700-tallet flydende, og det kan derfor undertiden være svært at identificere planterne i de gamle læge- og urtebøger. Set med moderne øjne er der ofte stor navneforvirring. Endnu i middelalderen kaldes liljer undertiden narcisser, og Simon Paulli opregner ved sin illustration af kransliljen (*L. martagon*) en række latinske navne for denne lilje, f.eks. 'hemerocallis'⁴⁹. Hos John Gerard hedder *Fritillaria persica* 'Persian Lilies' (1597)⁵⁰, og i plantelisten fra 1648 fra Lustgarten Hessen i Tyskland omtales de som 'lilium persicum'⁵¹. Først med Carl von Linnés *Species Plantarum* fra 1753 kommer der en rimelig ensartet klassifikation og navnebetegnelse. Det er også først med Linné, at madonnaliljen får fastlagt sit nuværende botaniske navn: *Lilium candidum*. Simon Paulli taler f.eks. om 'Lilium album'⁴³. Men selv efter Linné har planter skiftet ikke bare navn, men også slægtstilhørsforhold, f.eks. klassificeredes *Cardiocrinum giganteum* indtil for godt 100 år siden som en liljeart, hvilket der i øvrigt stadig er spor af i dens mere folkelige navn: kæmpelilje.

Den videre historie

Liljernes kulturhistorie i Europa er frem til renæssancen næsten identisk med madonnaliljens, først med senmiddelalderen træder andre af de europæiske liljer for alvor ind på scenen, bl.a. i billedkunsten. Fra renæssancen og frem begynder ikke-europæiske liljer at indtage haverne – først de amerikanske i kølvandet på de store opdagelser i slutningen af 1400-tallet og senere de asiatiske, da Kina og Japan i 1800-tallet åbner for handel med Europa. Men det er en anden fortælling i liljens lange kulturhistorie. Der er også andre spændende fortællinger om liljens brug i kropsplejen, som parfume, medicin og fødemiddel, dens betydning i mytologien og kristendommen, dens politiske anvendelse, dens rolle i kunst og litteratur og dens sociale liv. Men det er som sagt en anden historie.

Noter:

- 1 Lange, Johan, 1994. Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark. Indtil midten af 1900-tallet, (København: Jordbrugsforlaget), s. 192
- 2 *Leaves from Gerard's Herball*, 1969 (New York: Dover Publications, Inc.), s. 57
- 3 Jekyll, Gertrude, 1994 (1901). *Lilies for English Gardens* (Woodbridge: Antique Collector's Club), s. 34
- 4 Beuchert, Marianne, 2001. *Symbolik der Pflanzen. Von Akelei bis Zypresse* (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag), s. 183
- 5 Wilson, P., 2002. *Funerary art – mysteries of the living and dead through art. Resources for teaching in world art.* (http://artworld.uea.ac.uk/teaching_modules/egypt/funerary_art/mysteries/welcome.html)
- 6 Hennig, Gerhard /Neumann, Herbert, 1991. *Freude an Lilien* (Radebeul: Neumann Verlag), s. 9
- 7 Hobhouse, Penelope, 1997. *Plants in Garden History* (London: Pavilion), s.17
- 8 Hobhouse, Penelope, 2003. *Gardens of Persia* (London: Cassell Illustrated), s. 48
- 9 Det er uvist, om disse haver overhovedet har eksisteret.
- 10 Due, Otto Steen, 1999. *Homers Illiade på Dansk, XV sang s. 232 og XIII sang, s. 217* (Viby J.: Klassikerforeningens Kildehæfter)
- 11 Højsangen 6.2, 2000. *Bibelen* (København: Det Danske Bibelselskab), s. 602.
- 12 Pliny: *Natural History VI* (The Loeb Classical Library), s. 253-255,
- 13 Pliny: *Natural History VI* (The Loeb Classical Library), s. 177-181,
- 14 Hobhouse, Penelope, 1997. *Plants in Garden History* (London: Pavilion), s. 25
- 15 Bowe, Patrick, 2004. *Gardens of the Roman World* (Los Angeles: Frances Lincoln), s. 48
- 16 Schmidt, Margarethe, 2000. *Warum ein Apfel, Eva. Die Bildsprache von Baum, Frucht und Blume* (Regensburg: Schnell + Steiner) s. 112.
- 17 Hennig, Gerhard /Neumann, Herbert, 1991. *Freude an Lilien* (Radebeul: Neumann Verlag), s.10
- 18 Due, Otto Steen, 1996. *Vergils Aeneide på danske vers, VI vers 706-709* (Viborg: Centrum), s. 184
- 19 Tillge, Lise, 1967. *Primitivformer af udvalgte arter inden for liliales og deres forhold til de respektive kulturformer, historisk, botanisk og cytologisk belyst* (Licentiatopgave i havebrugsbotanik ved KVL)
- 20 Due, Otto Steen, 2001. *Ovids Forvandlinger på danske vers, 5. sangvers 39* (Gylding: Centrum), s. 157.
Det er en variant af den græske myte om Demeter, Kore/Persefone og Hades. 'Snehvide liljer' hedder i den latinske udgave 'candida lilia'.
- 21 Dioscurides aus Anazarba, Pedanius, 2002. *Fünf Bücher über die Heilkunde. Aus dem griechischen übersetzt von Max Aufmesser* (Hildesheim: Georg Olms Verlag AG), s. 200
- 22 Campbell-Culver, Maggie, 2001. *The Origin of Plants*, (London: Headline), s. 20
- 23 Capitulare de Villis, Güterverordnung Karls des Grossen, 2005. *Düppeler Lexikon.* (<http://www.dueppel.de/lexikon/capitulare.htm>)
- 24 *Der Karlsgarten in Aachen-Melaten*
(<http://www.biozac.de/biozac/capvil/karlgart.htm>)
- 25 Hobhouse, Penelope, 1997. *Plants in Garden History* (London: Pavilion), s. 73
- 26 Campbell-Culver, Maggie, 2001. *The Origin of Plants*, (London: Headline), s. 20
Liljen omtales i Aelfrics Glossary to Grammatica Latin-Saxonica.

- 27 Hortus des Walahfrid Strabo. (<http://www.uniduisburg.de/Institute/CollCart/hortus/strabo/Hortus.htm>)
 Rose – *Rosa gallica*
 (<http://www.uni-duisburg.de/Institute/CollCart/hortus/strabo/d-rosa2.htm>)
 Den tyske tekst lyder: 'Pflücke Rosen im Streite und brich frohe Lilien im Frieden'.
- 28 Hobhouse, Penelope, 2002. *The Story of Gardening* (London, New York, Munich, Melbourne, Delhi: Dorling Kindersley), s.110
- 29 Hobhouse, Penelope, 1997. *Plants in Garden History* (London: Pavilion), s. 49
- 30 Hobhouse, Penelope, 2002. *The Story of Gardening* (London, New York, Munich, Melbourne, Delhi: Dorling Kindersley), s.111
- 31 Hobhouse, Penelope, 2002. *The Story of Gardening* (London, New York, Munich, Melbourne, Delhi: Dorling Kindersley), s.105
- 32 <http://www.academyofsaintcecilia.com/vox/stcecilia.htm>
- 33 Chaucer, Geoffery: 'The Second Nun's Tale', *Canterbury tales*
 (<http://www.geocities.com/CollegePark/Hall/1170/chaucerhtml/modsecnun.html>)
- 34 Lange, Johan, 2003. *De tidligere haver og bevoksninger ved Esrum kloster og deres historier. Fortjente abbed Vilhelm sit 1900-tals tilnavn Danmarks Havehelgen?, Fra kvangård til humlekule nr. 33 (Havebrugshistorisk Selskab) s. 38*
- 35 Tillge, Lise, *Primitivformer af udvalgte arter inden for liliales og deres forhold til de respektive kulturformer, historisk, botanisk og cytologisk belyst (Licentiatopgave i havebrugsbotanik ved KVL)*
- 36 Lind, J./Garner, H.N., 1993. *Klosterhaven i Øm (Øm Kloster Museum)*, s. 8 og 39
- 37 Jomfruen i fugleham strofe 16 – in: Lorenzen, Jørgen, 1978. *Folkeviser* (København: Gyldendal), s. 119
- 38 Henrik Harpestrengs *Danske Lægebog fra det trettende Aarhundrede* (Kjøbenhavn: Thiele, 1826)
- 39 *En Skøn lystig ny Urtegaardt* – in: Henrik Smiths *Lægebog I-VI*. (Leutershausen: Rosenkilde og Bagger, 1976) s. 96,
- 40 Hans Rasmussøn Blocks '*Horticultura Danica*'. *Ældste danske havebog* (Århus: Fotografisk genoptryk, Wormianum, 1984), s. 101-102
- 41 *En Skøn lystig ny Urtegaardt* – in: Henrik Smiths *Lægebog I-VI* (Leutershausen: Rosenkilde og Bagger, 1976), s. 86-87
- 42 Lange, Johan, 1959. *Ordbog over Danmarks Plantenavne* (København: Ejnar Munksgaards Forlag), sp. 858-59
- 43 Brøndegård, V.J. 1978. *Folk og Flora. Dansk etnobotanik* (Tønder: Rosenkilde og Bagger), s.185,
- 44 Lange, Johan, 1959. *Ordbog over Danmarks Plantenavne* (København: Ejnar Munksgaards Forlag), sp. 858
- 45 Paulli, Simon: *Flora Danica. Det er: Dansk Urtebog, Første og Anden Part* (Rosenkilde og Bagger, 1971), pag. 271
- 46 *The Garden at Eichstätt*, 2001. (Köln, London, Madrid, New York, Paris, Tokyo: Taschen), s. 65
- 47 *Leaves from Gerard's Herball*, 1969. (New York: Dover Publications, Inc.), s. 57
- 48 Paulli, Simon: *Flora Danica. Det er: Dansk Urtebog, Første og Anden Part* (Rosenkilde og Bagger, 1971), pag. 74

- 49 Paulli, Simon: *Flora Danica. Det er: Dansk Urtebog. Illustrationer* (Rosenkilde og Bagger, 1971), s. 271
- 50 *Leaves from Gerard's Herball*, 1969. (New York: Dover Publications, Inc.), s. 59
- 51 Royer, Johann, 1648. (Hanelt, Peter; Krausch, Hans-Dieter (John Harvey, Alfred Bartsch), 1999. *Der Lustgarten des Johann Royer*. (Magdeburg : Scriptorum))
(<http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/volltexte/2004/4460/pdf/Pflanzenliste.pdf>)

Det Kongelige Danske Haveselskab – 175 år

The Royal Danish Garden Society – 175 years

Keywords: Garden society, Festschrift, Plant introduction, Jubilee, History, Denmark,

Jane Schul

Det Kgl. Danske Haveselskab er et af verdens ældste haveselskaber; det engelske er ældre, men bare med 26 år. Det Kgl. Danske Haveselskab blev stiftet i 1830 af Oberst F. J. d'Origny og under navnet "Selskabet til Blomsterculturens Fremme". Interessen var affødt af tidens ekspansion, der også medførte en ekspansion og eksplosion på det plantemæssige område. Det var de store plantejægeres tid, nye planter kom hjem fra Sydafrika, Asien og det amerikanske kontinent i én ubrudt strøm. Planter som *Dahlia*, *Mahonia* og *Ribes sanguineum*, blodribs stammer alle fra denne periode og navnene på mange af de store jægere kendes i dag som dele af den botaniske nomenklatur. Archibald Menzies – *Pseudotsuga menziesii* = douglasgran – David Douglas. Thomas Drummond – *Phlox drummondii* = sommerflok. Victor Jacquemont – *Betula jaquemontii*. Stilen i haverne var museal og planterne udstilledes som individer, ikke som elementer i et havekunstnerisk anlæg. Det var den botaniske og gartneriske kunnen, der interesserede datiden, ikke den havekunstneriske. Dette gav navn til periodens havestil "Gardenesque", en betegnelse opfundet af den engelske John Claudius Loudon samme år, som Det Kgl. Danske Haveselskab blev grundlagt. Stilen ses i dag på med en vis foragt, fordi man først og fremmest forbinder den med de mere bizarre udtryk fra periodens udklingning som den tyske fyrst Pückler-Muskau's overflødhedshorn af udplantningsplanter. Ikke desto mindre er det tidens fundamentale interesse for planternes eget potentiale, deres formmæssige karakteristika bragt til fuld udfoldelse gennem en excellent gartnerisk kunnen, der har givet os mange af vores smukkeste parker og solitære træer.

Selskabets væsentligste formål var at øge medlemmernes mulighed for at kunne udveksle viden og planter og lette de mange spændende nyindkøb i udlandet. Derfor var medlemskabet dyrt: 6 Rdl., hvoraf de 4 Rdl var øremærket til fælles planteindkøb til gunstige priser og til fremskaffelse af frø af "sjældne og skønne fritvoksende planter". Denne seriøse interesse henvendte sig først og fremmest til mændene; blomster betragtedes langt fra som noget kvindeligt – endsige kvindagtigt. Ellers havde det næppe været en oberst, der stod som stifteren.

Medlemmerne mødtes til ugentlige sammenkomster. Den første mandag i hver

måned foregik det i den forrige botaniske have bag Charlottenborg, hvor Billedhuggerskolen, Billedhuggerhaven og Charlottenborgs udstillingsbygning ligger i dag. Fra 1834 havde selskabet nemlig fået ny formand, Professor J. Fr. Schouw. Det hævede selskabets renommé op over hobbyplanet, lettede kontakterne til andre landes blomsterelskere og åbnede adgangen til den botaniske have for blomsterselskabets medlemmer. De andre mandage tog man helt ud til Østerbro – langt uden for voldene – hos handeleggartner Ohlsen. Det firma, der senere blev til J. E. Ohlsens Enke.

Få år senere fik selskabet sin første have med både forsøgs-, udstillingshave og tilhørende planteskole på hjørnet af Sortedams Dosseringen og Øster Farimagsgade og etablerede samtidig den første blomsterforretning i Holmens Kanal i København, noget dengang fuldstændig ukendt.

Den første, rigtige have

Selskabets interesser udstræktes efterhånden ud over det rent blomsterdyrkningsmæssige og skiftede i 1834 navn til "Selskabet for Haveculturens Fremme". Samtidig begyndte det efter udenlandsk forbillede at udgive landets første haveblad: *Have-tidende*. Den halve tønde land, man havde lejet på Østerbro blev hurtigt for lille. Efter flere overvejelser flyttede man til et område bag Frederiksberg Allé, nær den nuværende Skt. Thomas Plads. Her lå haveselskabets have de næste 40 år og placeringen kan stadig genfindes på bykortet i form af gadenavnet "Haveselskabets Vej". Planen til den nye have blev tegnet af to af selskabets mest veluddannede medlemmer: Gartner ved Botanisk Have Otto Mørck og Rudolph Rothe, slotsgartner på Fredensborg. Betaling for arbejdet var det samme, som det er den dag i dag – æren: *'Den, som Selskabet overdrager Udførelsen af Anlægget, må finde sin løn i det ham overdragne ærefulde hverv og søge sin Tilfredsstillelse i med de færreste Midler at udrette saameget, som der efter Omstændighederne kan udrettes'*.

Der skulle spares, så anlægsarbejdet blev udført så billigt som muligt, nemlig af de såkaldte 'slaver', betegnelsen for straffefangerne fra Københavns berygtede tugthus-fængsel i Stokhusgade. Træer og buske blev overflyttet fra den gamle have på Østerbro, og man fik et stort antal nye træer og buske fra de kongelige planteskolet. Samtidig skiftede selskabet endnu en gang navn, så det lidt pompøst klingende "Havecultuur" blev til det lidt mere fremkommelige "Havedyrkning". Tidens interesse var ikke længere bare for blomster, men også nytteplanter og især frugtavl. Selskabet startede en forsøgsvirksomhed, for at finde frem til hvilke sorter, der var bedst egnede til dyrkning i landet og derefter formidle disse resultater til medlemmerne.

Otto Mørck var død i 1842 og var blevet efterfulgt på posten i Botanisk Have af botanisk gartner Weilbach. Han havde studeret ved det engelske haveselskab have i Chiswich og sendte adskillige grundstammer og podekviste herfra og til haven på

Fredensborg. Også fra førende tyske pomologer indsamledes podekviste og haven blev således den første egentlige forsøgshave i Danmark og kan som sådan betragtes som en forløber for Landbohøjskolens Pomet. Vidnesbyrd herom kan ses i A. Pedersens store værk om Danmarks Frugtsorter fra perioden fra 1950 og til 1955, hvor adskillige af sorterne beskrives værende indført af Selskabet til Havedyrkningens Fremmes og stående i deres lister fra 1840.

Forsøgene modtog støtte, både fra Indenrigsministeriet og Det kongelige Landshusholdningsselskab og man håbede ved forsøgene at kunne finde frem til sorter, der kunne få nationaløkonomisk betydning og øge eksporten. Der var også en omfattende prøvedyrkning af en lang række nye sorter køkkenurter, grøntsager og blomster. Hvert år rapporteres, hvad der var prøvet og hvordan det faldt ud.

Også kongehuset og adelen interesserede sig for frugtavl og foranledigede at have-selskabet udfærdigede en kort, populær vejledning i plantning af frugttræer og stod for uddeling af frugttræer til mindre jordbrugere. Man kom hurtigt op på en årlig uddeling på over 1000 frugttræer af alle slags - fordelt over hele landet. En meget vellykket indsats for fremme af frugtavl i Danmark.

Selskabets egne medlemmer fik også del i de mange frugttræer, idet disse også indgik i de årlige planteuddelinger til medlemmerne. Efterhånden gik det så godt med udviklingen af forsøgshaven, at der nu kunne tilbydes podekviste af forskellige æble- og pæresorter til offentligheden. Der blev også bedrevet forskning i haven. I dag virker det lidt utroligt, men datidens pomologiske teori, fremsat af den belgiske Professor Mons gik på, at frøplanter havde bedre egenskaber end podede. Haven havde i 1847 ansat den umådeligt produktive gartner J. A. Bentzien. Han udvidede forsøgsvirksomheden og hans indsamlede viden gav sig senere udslag i flere bøger, "Den Danske Frugthave" fra 1871 og "Håndbog over dansk Pomologi" fra 1893. På det tidspunkt var teorien dog for længst opgivet og man var vendt tilbage til den podning, som vi stadig producerer frugttræer ved den dag i dag.

Interessen for blomster var dog stadig stor; dette vedblev at være den anden halvdel af selskabets virke. En udstilling af 1700 blomstrende pottedplanter i begyndelsen af juni 1839 tiltrak det imponerende antal af 2000 betalende gæster. Her var "...sjældne stedse-blomstrende roser, pragteksemplarer af rhododendron, pragtfulde pelargonier, grønlandske planter, smukke calceolarier, nye og sjældne erica, særdeles skønne jomfru-roser og vinterlevkøjer, engelske aurikler..."

Efter en tid i 1840'erne, med hyppige formandsskift og ustabilitet i ledelsen kom selskabet igen ind i smult vande med den højt estimerede Baron Zytphen-Adeler indtrædelse i bestyrelsen som formand i 1862. Formanden genskabte ro og tillid og rettede op på økonomien, mens gartneren rettede op på den forsømte have. De nymodens tæppebede og bede med brogede eksotiske bladplanter fremviste nogle af de mange spæn-

dende plantenyheder: blåkvast (*Ageratum houstonianum*, Mellemamerika, 1835), isbegonier (*Begonia x semperflorens*, Sydamerika, 1847), dukkekrave (*Brachycome iberidifolia*, Australien, 1843) satte hinanden stævne på Frederiksberg. I Selskabets trykte årsberetning introducerede gartneren fænomenet og gav anvisninger på hvordan medlemmerne selv kunne anlægge noget lignende.

Nye tider – nye lokaler

Efterhånden blev pladsen på Haveselskabets Vej trang. Haven blev omklamret af tidens byudvidelse, som det altid har været gartneriers og havers lod. Luften var tung af kulstøv fra industrialismens fremmarch og det gik hårdt ud over både prydværdien af blomsterne og udbyttet af frugt og grønt. Det blev nødvendigt at se sig om efter andre og bedre muligheder for have dyrkningen. I 1880 havde selskabet fået sit nuværende navn ved en særlig gunst fra kongehuset som anerkendelse for arbejdet med at udbrede kendskabet til havekulturen. Hans Kgl. Højhed Kronprinsen - den senere Frederik d. 8. - lod sig endda indmelde og betalte tredobbelt kontingent.

Haveselskabet havde det år 50-års jubilæum og det blev markeret med en stor udstilling i Tivoli. Udstillingen var særdeles vellykket: 138 udstillere, næsten 34.000 besøgende, et katalog på 174 sider - og overskud i kassen. Et tilbageblik viste, hvad der var opnået: Trykte plantekataloger, blomsterbutikker, udstillinger og landets første have-tidsskrift. Selskabet kunne opgøre uddelingen af frugttræer til et imponerende tal: 14.300 veltildannede, sunde frugttræer, udsendt over hele landet, ja, sågar til Færøerne. Selskabets formand, kammerherre Fr. Wolfhagen, formulerede det således: *'Der vil ikke kunne nævnes nogen institution, der i samme grad som Selskabet for Havedyrkningens Fremme har bidraget til at udbrede og almindeliggøre sansen for de med en forbedret havekultur forbundne goder'*.

Dette banede vejen for at selskabet to år senere kunne flytte alle sine aktiviteter til en ny adresse på Frederiksberg - med Frederiksberg Have som nabo. Selskabets næstformand, landskabsgartner H.A. Flindt var Rudolph Rothes efterfølger som slotsgartner og Haveinspektør over De Kgl. Lysthaver. Han boede i den højre længe af Prinsens Gård, en del af det ældste slot på stedet. Nabogrunden var et stort, velbeliggende areal, der tidligere havde været driveri-, frugt- og køkkenhave til Frederiksberg Slot. Det var blevet ledigt, da slottet ikke længere skulle bruges til kongelig sommerresidens og indenrigsministeriet accepterede, at Det Kongelige Danske Haveselskab overtog forpagtningen af de 12½ tønder land. Pr. 1.oktober 1882 fik Selskabet en 50-årig kontrakt med ministeriet, for årlig leje af hele arealet på 2600 kr. 2½ td. land blev udlagt til have, resten blev bortforpagtet. Gamle drivhuse, mure og skure blev revet ned og arealet klargjort til den nye funktion som Haveselskabets Have. Andre mure fik lov til at blive stående og kan stadig ses i haven.

Flindt leverede selv tegningen til haven, ligesom han havde gjort til en stor del af landets herregårde. Om der var råd til at betale honorar denne gang, forlyder der desværre ikke noget om. Planter blev igen flyttet fra den gamle til den ny have. Der blev anlagt svungne plæner og busketter, slyngede gange, vandbassin med springvand, stenhøj med lysthus – omgivet af nåletræer og en buksbomkranset rosenhave, der eksisterer den dag i dag. 1 tdr. land var udlagt til driveri og prøvedyrkning af "florblomster", prydplanter. Der opførtes to store, nye væksthuse, det ene til formering og kultivering af potteplanter, det andet som Paradehus med en kold og varm afdeling. Den anden del af Prinsens Gård, den nuværende Kavalerfløj, var blevet ombygget til orangeri af N. Eigtved. Nu blev den indrettet til forsamlings- og udstillingssal, læseværelse med have-tidsskrifter, bestyrelseslokale, arkiv og gartnerbolig.

Fig. 1.
Brøndsalen bygget i 1885

Allerede året efter den officielle indvielse af haven, rykkede Maglekilde og Frederiksberg Brøndanstalt ind. Tidens helseråd var vand! Helst brøndvand. Disse vandkure indebar foruden indtagelsen af brøndvand også rigeligt med motion i smukke omgivelser. Derfor var det at forene det nyttige med det behagelige at give Brøndanstalten lov til at bygge en kursal, udformet som et orangeri i stil med Eigtveds. Her kunne kurgæsterne indtage deres mineralvande fra 5 morgen til 9 formiddag og derefter spadsere i Haven. Resten af tiden stod bygningen til selskabets disposition. Derfor har bygningen stadig det lidt besynderlige navn "Brøndsalen".

De samfundsnyttige opgaver fortsatte. Dels var der hele prøvedyrkningen af blomster, buske, frugt og grønt – dels den voksende, landsomfattende virksomhed med udbredelse af havesagen. Jævnligt opfordrede årsberetningen medlemmerne til at bruge

Selskabets have til inspiration og vejledning: 'Havens plantesamlinger er et gennem mange år ved gartnerisk erfaring meget skarpt sigtet materiale, som rummer noget af det bedste af det, der egner sig for almindelige forhold hos os'.

I mellemtiden var der kommet to nye haveselskaber til, Det jyske Haveselskab i 1873 og Østifternes i 1888. Formålet for begge var dog kun arbejdet med det nytteprægede havebrug i modsætning til Det Kongelige Danske Haveselskab, der var landsdækkende og hvis virksomhed omfattede en langt bredere vifte af aktiviteter. Det var det ældste, havde høj status, men var også det mindste af de tre selskaber. I 1900 blev der etableret et lovformeligt samarbejde mellem de tre haveselskaber: De samvirkende danske Haveselskaber, der skulle løse fællesopgaver, bl.a. til udgivelsen af samvirkets blad *Haven*, der blev sendt til alle medlemmerne af de tre foreninger. Fællesforeningen De samvirkende danske Haveselskaber var både naturlig og nødvendig.

Brud med klunketiden

Efterhånden ophørte prøvedyrkningen i haven; der var andre virksomheder, der tog sig af det, statslige som private som fx det tidligere nævnte frøfirma Ohlsens Enke. I 1908 blev en del af det anvendte område derfor inddraget i selve haveanlægget og det medførte en ændring. Den unge, dynamiske havearkitekt Erstad-Jørgensen var blevet medlem af bestyrelsen og Flindts bølgede linier var ikke længere moderne. Snorlige gange blev nu flankeret af blomsterrabatter og regelrette græsplæner. Der blev opsat pergola langs de gamle mure fra slotshavens tid. Så kom turen til havens centrale del, dammen med stenhøj og lysthus. Det tætte buskads omkring dammen blev hugget ned og søbredden blev tilplantet med tidens nyeste havemode inden for stauder, sump- og vandplanter. Senere kom turen til den bagvedliggende høj. Det gamle lysthus blev fjernet og erstattet af en arkitektonisk, flisebelagt plads med rektangulært springvandsbassin. Erstad-Jørgensen havde tegnet det nye anlæg, så det fremstod som et sluttet rum, indhegnet af lave mure og med en glasoverdækket siddeplads. Resten af arealet blev på hans opfordring lejet ud til Københavns Boldklub til tennisbaner og til småhaver for selskabets medlemmer.

Haveselskabets have blev år for år mere tidssvarende og tiltrækkende for både medlemmer og besøgende. Haven havde i denne periode en utrolig dygtig gartner, J. K. Jørgensen, der med lige sikker sans arrangerede udstillinger og beplantninger. Der blev indrettet hyggelige siddepladser, partiet foran Brøndsalen blev omlagt til en åben græsplæne, omgivet af rosenrabatter, haven fik nyt, hvidmalet indgangsparti, som vi har fornøjelsen af stadigvæk, også tegnet af havens arkitekt Erstad-Jørgensen. Alt dette gav anledning til endnu en ændring af Selskabets love i 1918. Det kongelige Danske Haveselskabs formål blev nu formuleret som 'at virke for havebrugets og havekunstens fremme'.

Desværre fik selskabet i denne periode en formand, der ikke havde helt denne holdning. I slutningen af 1915 var Landbohøjskolens professor i økonomisk havebrug, Alfred Bruun blevet valgt til formand. Han var fagmand, men meget lidt interesseret i at udvikle selskabet. Forholdet mellem den forsigtige professor og den dynamiske havearkitekt Erstad-Jørgensen kom til en kollision på generalforsamlingen og Erstad-Jørgensen måtte forlade bestyrelsen. G.N. Brandt, der på det tidspunkt var stadsgartner i Gentofte og lektor ved Kunstakademiet, eksponerede sagen om haveselskabet i en lang, nærgående artikel i bladet *Gartner-tidende*, maj 1922. Dens skarpe, men veldokumenterede analyse mandede ud i, at institutionen havde svigtet sine primære opgaver og lukket sig om sig selv:

"Det er kun rimeligt i Gartner-Tidende at fremsætte en kritik af Selskabets virksomhed og at fremsætte den netop nu, da det snart hundredårige Selskab er ved ganske at svigte sit landsomfattende, vidtløftige formål, for under tryk af de udelukkende i selve haven egennyttigt interesserede medlemmer, at synke ned til at blive en statsunderstøttet andelskolonihave for bedre folk på Frederiksberg."

Brandt bebrejdede Haveselskabet, at det ikke gjorde nok for at tiltrække flere medlemmer, f.eks. ved plantepatologisk og havekunstnerisk konsulentvirksomhed, besøg i smukke privathaver, hvervekampagner rettet mod de mange nye havebyer, adgang til Haven for beslægtede selskaber m.m.

"At Selskabet ikke ved egen hjælp formår at rejse sig fra sin fornedrelse, må de, der overværede den sidste generalforsamling, anse for givet. Til en skarp, men saglig kritik svarede bestyrelsen intet; og fra medlemmerne fremkom som bidrag til rådslagning om havebrugets fremme i Danmark kun en klage over en sandkasse samt over Havens toiletter!"

Brandt slutter sin artikel med en opfordring til sine kollegaer - fagfællerne fra gartnerstanden - om at indmelde sig i Haveselskabet for derved at fastholde Selskabets oprindelige, ideale og almennyttige formål. (Den opfordring vil jeg gerne tilslutte mig!). Brandt mente, at kun derved kunne der dæmmes op for den udvanding af selskabets betydning, der skete i og med at det kun var personer med bopæl i havens nærhed, der løste medlemskab. Og ikke for havesagens skyld – men for at få adgang til selskabets dejlige, lukkede mønsterhave.

Brandts opfordring blev ikke efterfulgt i nævneværdig grad, men kritikken - der blev fulgt op af et indlæg af den forsmåede Erstad-Jørgensen – banede vej for et nyt kapitel i selskabets historie. Professor A. Bruun kunne ikke sidde anklagen for vanrøgt af Det kongelige Danske Haveselskab overhørig og nedlagde sit mandat kort efter.

Et andet punkt i G.N. Brandts artikel var en understregning af behovet for at få registreret de truede herregårdshaver, mens tid var. Det var en opgave, som han mente at Det kongelige Danske Haveselskab var selvskreven til at tage sig af. Dette ønske blev gentaget ved generalforsamlingen 1924 af den meget historisk interesserede havearki-

tekt Johannes Tholle. Bestyrelsen besluttede at forsøge projektet sat i værk og rettede henvendelse til Landbohøjskolen, hvor havearkitekten Georg Georgsen var ansat. Han blev leder af herregårdshave-projektet, sammen med kolleger fra Kunstakademiet, Majoratsudvalget, Nationalmuseet, Foreningen for Naturfredning og Ny Carlsbergfondet. Opgaven blev gennemført af elever fra Kunstakademiet og Landbohøjskolen under kyndig lærervejledning. Arbejdet indledtes 1924 med opmåling af parken på Lerchenborg og registreringen fortsatte de følgende mange år, indtil 2. verdenskrig satte en stopper for arbejdet. Georg Georgsen redigerede hæfterne, som høstede megen anerkendelse i fagkredse. Det blev et projekt af blivende værdi for registreringen af dansk havekunsts historie. Et arbejde, det ville være nærliggende at tage fat i igen. Både for at få færdiggjort det afbrudte arbejde, men i højeste grad også for at finde ud af, hvad der så er sket med de allerede registrerede haver i de mellem-liggende ca. 70-80 år. Her ligger muligheden for et nyt, stort projekt.

Fig. 2.
Spejlbassin fra 1922, kantet med blomstrende Rhododendron. Kvindefigur i bronze opstillet i 1968 af Henrik Starcke. Lysthuset i baggrunden er fra 1985.

I oktober 1922 var selskabet kommet sig så meget ovenpå G.N. Brandts kritik, at man turde binde an med endnu en udvidelse af haven. Under ledelse af I.P. Andersen blev det til et anlæg med et klassisk, regelmæssigt anlæg omkring en frodig beplantning. Højen blev centrum i det nye anlæg, der skabte den lange akse og det afsluttende spejlbassin, som vi kender fra haven i dag. Fra Glorup havde man fået 14 mandshøje zinkstatuer fra den græske gudeverden samt 12 havevaser, der ville blive hjemløse ved herregårdshavens forestående forenkling. Disse kom til at indgå i det nye anlæg. Den udvidede have blev et af landets smukkeste haveanlæg – og blev berømmet som sådan. Det var dog ikke ensbetydende med, at det helt fandt nåde for de toneangivende

havearkitekters øjne. Dengang som nu havde en del et lidt ambivalent forhold til Selskabets Have. Georg Georgsen, lektor og senere professor ved Landbohøjskolen, funderede over årsagen i en artikel i tidsskriftet *Havekunst* 1928. Han syntes at haven var dejlig – og forfærdelig på samme tid, men kom frem til en meget rigtig konklusion:

"Fejlen har været denne, at fagfolks ærlige kritik har været lige så blind som amatørernes ægte begejstring. Haveselskabets Have er hverken en villahave eller et offentligt anlæg og hverken kan eller skal være det og må derfor ikke sammenlignes og dømmes efter sådanne anlæg, men alene efter det rigtige mål, nemlig efter i hvor høj grad den løste opgave opfylder sit formål. Denne haves formål er noget specielt; mens villahaven skabes for én familie og det offentlige anlæg for alle, henvender Haveselskabets Have sig til en kreds af mennesker, medlemmer, der venter eller bør vente, at den have er en alsidig vejledning i havekunst. Der har vi Havens egentlige formål. Den skal være forbillede både for den private og den offentlige have, uden at være nogen af delene. Den skal være en demonstration af haveelementerne i alle udviklingstrin og alle kombinationer. Den skal vise en ung have og en gammel have, skal give streng form og største frihed, være en levende, alsidig udstilling, skal derfor stadig være i bevægelse, i forandring."

Denne konklusion holder efter min bedste overbevisning den dag i dag.

100 år

Det kongelige Danske Haveselskabs 100-års jubilæum i 1930 blev fejret på behørig vis, men kom også til at markere afslutningen på en epoke. Kort tid efter døde den legendariske gartnerkunstner J. K. Jørgensen, der havde været havens sjæl gennem 23 år. Samtidig forsvandt statstilskuddet og selskabet måtte til at klare sig for egne midler. Der blev strammere vilkår for kontrakten med staten om leje af jorden. Den internationale depression satte sine spor alle vegne, pengene blev mindre, og det samme gjorde medlemstallet. Der blev ikke råd til de mange nyanlæg, men sten var billige, så havens store midtparti med søen og højen blev i 1935 omdannet til et dramatisk og kraftfuldt anlæg med kløft og stenbro. Det rustikke landskab har holdt godt og formidler stadig højdeforskellen. Anlægget fik også rosende omtale i tidsskriftet *Havekunst* i en artikel af Erstad-Jørgensen. Alligevel voksede utilfredsheden med overgartneren og den i flere betydninger af ordet gamle ledelse. Fagfolk, heriblandt Erstad-Jørgensen og bladet *Havens* redaktør, professor Hother Paludan foreslog en ny bestyrelse, med repræsentation af den unge generation af havearkitekter: Troels Erstad (søn af Erstad-Jørgensen) og Erna Sonne Friis. De satte et stort arbejde med omlægninger og forbedringer for Haven på Frederiksberg Runddel iværk og i 1947 kunne man præsentere en samlet plan:

"Den opgave, Haveselskabets Have skal løse, er jo at vise værdifulde plantearter og -sorter og deres anvendelsesmuligheder i Haver. Derfor er det en god form, Haven har fået med

de mange særhaver, der grupperer sig om den store landskabelige Have. En spadseretur gennem Haven fører naturligt fra det ene til det andet. Men forbedringer vil altid være påkrævet, dels fordi al stilstand er tilbagegang, og dels fordi der stadig fremkommer nye værdifulde plantearter, som medlemmerne bør stifte bekendtskab med.”

Planen har været langtidsholdbar og er stadig grundlaget for haven på Frederiksberg. Alligevel – alle de gode planer og ideer til trods var og blev økonomien dårlig. Selskabet stod lige overfor at likvidere, da Troels Erstad fik idéen til en redningsplan: at oprette en anlægsgartnerskole. Det ville hjælpe på arbejdskraftmangelen, styrke selskabets image som en samfundsgavnlig institution og opfylde et stort behov for en praktisk og teoretisk skole for anlægsgartnere og havearkitekter. Troels Erstad blev direktør, fagfolk som professor Hother Paludan og havearkitekterne Georg Boye, Erna Sonne Friis, Eywin Langkilde og udvalgte anlægsgartnermestre blev undervisere. Desværre varede glæden kun kort. Troels Erstad døde i oktober 1949. Han og Erna Sonne Friis nåede dog at sætte sig dybe spor med deres moderne, naturinspirerede, uprætentiøse havekunst. I bladet Haven skrev Georg Boye, der blev leder af anlægsgartnerskolen:

”For den der er kommet ud over det primitive stadium, hvor hver enkelt blomst eller busk anses for smuk i sig selv, og stiller visse krav til samspillet mellem de enkelte planters former og farver, vil det være en vældig støtte, om beplantningen planlægges ud fra et bestemt ledemotiv. I Det kongelige Danske Haveselskabs have har man i de senere år koncentreret sig om at bringe orden i det farvekaos, der let bliver resultatet, når haven gerne skal rumme alt, hvad man kan tænke sig af frilandsblomster. Man har – for at blive i musikbilledet – sorteret noderne og forvandlet en ulidelig larm til snart blid og indsmigrende snart stærk og brusende musik. Det kan gøres med farver, men også med former og vækstlighed.”

Fig. 3.
Hækhaven med skærmlilje
(*Agapanthus*) og den fredede
gartnerbolig i baggrunden.

Den store satsning 1955

I 1955 kunne selskabet fejre 125 års jubilæum. Der var ikke mange penge at gøre godt med, men bestyrelsen valgte at sætte alle sejl til. Jubilæet markeredes af en storslået udstilling i Selskabets Have, hvor tidens førende havearkitekter og gartnere skulle anlægge modelhaver med en række forskellige temaer og udstillingen skulle strække sig over hele sommersæsonen. Pengene blev skaffet gennem fonde, bidragsydere og samarbejdspartnere og Dronning Ingrid åbnede udstillingen 3. maj. 1955. Haven og bygningerne var shinet op, og hovedparten af den sydlige del var omlagt til udstillingen '17 haver i en'. Hver af de 17 små haver var skabt i samarbejde mellem en havearkitekt, en anlægsgartner og en planteskole. Her var haver for børn, blinde, plantesamlere, farveæsteter, travle og dovne. Blandt de deltagende havearkitekter var Eigil Kiær, Ingwer Ingwersen, Erna Sonne Friis, Agnete og Erik Mygind, Eywin Langkilde, Morten Klint, Georg Boye, Knud Preisler og Åge Nicholaisen.

Her var mange forskellige konkrete bud på indretning af haver, på planter, belægningstyper, hegn, haveskulptur, havemøbler, redskaber og mere. Mange besøgende vendte tilbage den ene gang efter den anden for at følge havernes plantemæssige udvikling. Da udstillingen lukkede i begyndelsen af oktober, var der udelt glæde hos arrangørerne. Besøgstallet var nået op på 79.000, og Det kongelige Danske Haveselskab havde fået opmærksomhed som aldrig før i dets historie. Desværre havde det også været en dyr satsning, kontingentet og medlemslejen blev forhøjet og regnskaber og budgetter blev gransket.

Professor Paludan og Georg Boye foreslog at løsningen kunne findes ved sammenlutning af de tre haveselskaber. De to yngre haveselskaber havde stor folkelig opbakning og fik statstilskud, mens det gamle moderselskab havde haven! Et landsomfattende haveselskab med hovedsæde på Frederiksberg Runddel ville have en vældig slagkraft, og kunne få samme betydning som det engelske 'The Royal Horticultural Society'- mente de to forslagsstillere. De to andre haveselskaber udtrykte, at det ville være storartet om der kun eksisterede ét haveselskab – helst deres eget - dog var der også mange værdier i det bestående og uoverstigelige hindringer for en forening, foreningskultur osv. Sådan har det været lige siden!

Det kongelige Danske Haveselskab indgik dog et samarbejde med Østifterne om afholdelse af udstillinger og arrangementer i Haven på Frederiksberg. Det blev en stor succes. Det startede i 1958 med udstillingen 'Brug det bedste på rette plads', der viste gode planter, fliser, redskaber, bekæmpelsesmidler og meget andet aktuelt for havefolk. Året efter lavede havearkitekt Eywin Langkilde en udstilling om 'Blomster i hjemmet', 1960 kom en om 'Hængende haver', der især henvendte sig til de mange besøgende med altan, terrasse og atriumgårde. Senere kom en udstilling om moden i blomster og 'Stuen i haven – haven i stuen'; en sikker succes.

Anlægsgartnerskolen, der i 1949 blev introduceret som både en redningsplanke og en værdig opgave for selskabet, var der ikke længere brug for. Der var sket en ændring af uddannelsen inden for anlægsgartneriet i slutningen af 50'erne og undervisningen ophørte 1963. Økonomien var fortsat meget skrøbelig, arbejdslønningerne steg og steg og haven var og blev vedligeholdelses-krævende. I 1970 fik Haveselskabet henvendelse fra Danmarks Naturfredningsforening, der var interesseret i at indgå samarbejde. Foreningen tilbød en klækkelig årlig leje for de to hovedbygninger, Kavalersfløjen og Brøndsalen, samt at overtage dets regnskabsføring og i øvrigt være behjælpelig i økonomiske og juridiske spørgsmål. Det var en stor lettelse og nu indledes en periode med nye økonomiske og driftsmæssige vilkår for Haveselskabet. Frederiksberg Kommune betalte ejendomsskatter og ydede andre tilskud til Haveselskabet, ligesom de gratis stillede en gartnermedhjælp til rådighed. Det samme gjorde Boligministeriet. Betingelsen var dog et modkrav om fri adgang til haven. I 1974 lykkedes det på generalforsamling at få vedtaget forslaget om at åbne haven for offentligheden. Havens eksklusivitet var ikke længere i lige så høj kurs i de demokratiske halvfjerdserne – og der var næppe heller noget alternativ, hvis Selskabet skulle fortsætte.

Fig. 4. Dufthaven.

Den offentlige have

Beslutningen resulterede ikke overraskende i en flugt af gamle medlemmer. Hvorfor betale årskontingent, når der er fri adgang til haven for alle og enhver? Alliancen med Naturfredningsforeningen havde betydet et økonomisk og administrativt løft, men medlemstallet var til gengæld blevet katastrofalt. Der måtte skabes ny opmærksomhed om selskabet. Anledningen lå lige for, endnu et jubilæum. I 1980 fyldte Selskabet 150 år og begivenheden blev fejret med en meget bred vifte af udstillinger og arrangementer i samarbejde med en række brancheforeninger, blomsterselskaber, planteskoler mm., der på skift viste temaudstillinger. Missionen lykkedes, medlemstallet steg over 40%! Gennem 80'erne blev der etableret mange nye anlæg. Et af de mest notable var Eywin Langkildes vandhave, med Gerhard Hennings frodige kvindefigur.

15 års tæt samarbejde med Naturfredningsforeningen ophørte med udgangen af 1985. Det kongelige Danske Haveselskab var parat til selv at overtage administrationen og Brøndsalen. Partnerskabets opløsning faldt sammen med flere personskift. Ved generalforsamlingen 1987 trak den 75-årige formand Jørgen Ohlsen sig tilbage til sit otium (igen Ohlsens Enke) – efter et langt og aktivt liv i havebranchens tjeneste. Han blev efterfulgt af næstformanden, stadsgartner på Frederiksberg Tove Christensen.

I 1990 blev der stiftet et anpartsselskab til varetagelse af Haveselskabets forretningsmæssige interesser, bl.a. med henblik på etablering af en livsstilbutik, som ny indtjeningskilde for selskabet. Forretningen førte et eksklusivt sortiment af udstyr og ting for haveelskeren: Redskaber, specialfremstillede potter og krukker, international have-litteratur osv. Interessen for haver var glødende og markedet for haverelaterede livsstilssignaler tilsvarende. Brøndsalen blev restaureret takket været en donation fra Velux Fonden på 2,3 mill.kr, så den kunne udlejes til såvel sociale begivenheder som udstillinger. Paradehuset skulle også tjene penge - og opfylde nye funktioner. Stedet repræsenterede en mere end 100-årig tradition som klassisk paradehus med stenlandskab og subtropiske planter, men i 1996 blev alt ryddet. Nu skulle drivhuset bruges til udstillinger og workshops og udlejes til firma- og privatfester.

Solstrålehistorien om driftighed og fremgang endte brat i efteråret 1997. En måned senere trådte Haveselskabet i betalingsstandsning. Der viste sig at være et kaotisk rod i regnskaber og bogholderi og haven var midt i al det markedsmæssige hurlumhej blevet groft underprioriteret. Selskabets interne forhold blev eksponeret i pressen - en noget blakket historie, der indeholdt elementer som interne magtkampe, bestyrelsens ansvarsforflygtigelse, åndemeneri, fortielse af oplysninger og skjulte revisorkommentarer. Den daglige ledelse blev overtaget af en midlertidig ansat leder og bestyrelsen. Ved generalforsamlingen 1998 blev medlemmerne orienteret om situationen. Det totale underskud for 1997 – for Anpartsselskabet og Haveselskabet tilsammen – beløb sig til

over 5^{1/2} mill.kr. Formanden trådte tilbage, tilskuddet fra Frederiksberg Kommune forsvandt, selvom haven i høj grad benyttes af kommunens borgere.

Ved to ekstraordinære generalforsamlinger i nov./dec. 1998 blev vedtaget et nyt sæt vedtægter for det overlevende selskab. Der kom nye formålsparagraffer og ny bestyrelsesstruktur. I dag drives haven af 2 gartnere og et skiftende antal langtidsledige, mens resten af arbejdet varetages af 7 ulønnede bestyrelsesmedlemmer. Vi er henvist til at klare os uden støtte, kun medlemsindtægterne og bidragene fra den nødvendige udlejning af Brøndsal og Paradehus. Af medlemsbidragene går halvdelen til driften af haven og den anden halvdel til udgivelsen af medlemsbladet. De første par år efter rekonstruktionen var selskabet så heldig at have en bestyrelsesformand, cand. polit. Jeanette Sporleder Ebbesen, der som meget regnskabskyndig sørgede for, at økonomien blev bragt på fode igen og afpasset forholdene. Vi kan i dag svare enhver sit og har en mager, men sund økonomi. Efter generalforsamlingen i 2001 har undertegnede overtaget formandshvervet.

Vi er ligeledes heldige at have en meget engageret overgartner, Michael Tilbury, som har gjort en meget stor indsats for at højne den almindelige vedligeholdelsesstandard, så vidt det har kunnet lade sig gøre med de begrænsede driftsbudgetter. Bestyrelsen har sat en række initiativer i gang. Havens standard søges forbedret gennem nyanlæg af de mest nedslidte områder, bl.a er Hans Petersens japansk-inspirerede, men meget forfaldne have overfor søen nu omdannet til temahave for græsser, sponsoreret af Overdam Planteskole og tegnet af undertegnede. For samme honorar som Rudolph Rothes i sin tid. Der er udgivet en lille folder med plan over haven og korte træk af dens historie. Iværksat en registrering af havens træer og buske med henblik på en diskret, men tydelig skiltning af havens vækster, hvoraf mange er både meget gamle og ganske sjældne. Havens historie er blevet skrevet til vores 175 års jubilæum i 2005.

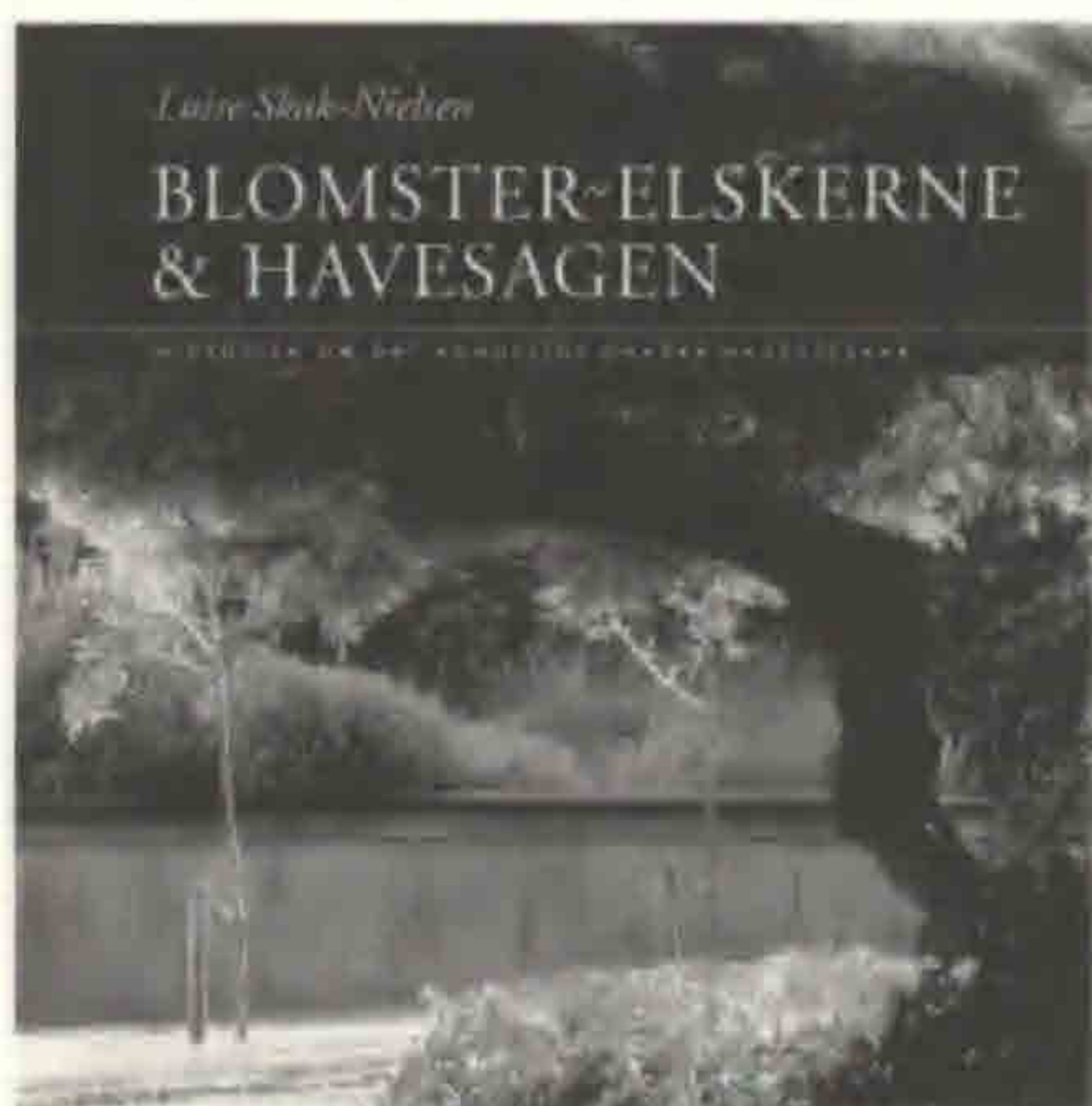

Fig. 5. Omslag til
Luise Skak-Nielsens jubilæumsbog.

Forfatter er etnolog Luise Skak-Nielsen. Bogen har til formål at synliggøre Det Kgl. Danske Haveselskabs rolle som fødselshjælper for havesagen i Danmark, en rolle som kun har været yderst sporadisk berørt i andre værker. Samtidig kan bogen tilvejebringe et forsvarligt grundlag for kommende restaureringsprojekter og deraf følgende fondsansøgninger. Behovet for generøse havevenner og blomsterelskere har fulgt selskabet gennem alle årene. Aktuel er således stadig tidligere formand, professor Thorkil Jensens udtalelse fra 1956: Vi mangler en mæcen!

Planteflytninger gennem 3000 år – Overraskelser i 1600-tallets danske haver

Plantintroduction through 3000 years – Surprises in the 1700-century Danish Gardens

Keywords: Plantintroduction, Gardens, Rosenborg, Gottorp, Frederiksdal, Sophieamaliehaven, Linné, Sperling, Denmark

Annie Christensen

Asiatiske planter i danske haver. Hvornår og hvordan kom de egentlig hertil? Det problem kan i nogen grad løses, men det er langt mere indviklet end indførslen af amerikanske planter. Disse kom kort og godt efter 1492, men væltede til gengæld derefter ind i store mængder.

De asiatiske planter kom i flere omgange - altid forsigtigt listende.

Første periode lå fra Ægyptens storhedstid indtil folkevandringerne i det fjerde og femte århundrede vendte op og ned på Europa og i bogstaveligste forstand slukkede lyset.

I denne tidlige periode gjorde man sig slet ikke klart, hvor planterne stammede fra. Lidt efter lidt bragte handelsfolk over land kinesiske planter til de persiske haver. Med tiden spredtes de herfra, sammen med de mange lokale planter, til hele Middelhavsområdet. Det gælder planter som fersken, abrikos, *Jasminum officinale* (Lægejasmin), *Morus alba* (hvid Morbær) måske også *Diospyros lotus* (Daddelblomme).

Det samme gjalt planter, der er hjemmehørende syd for Himalaya og i Østafrika. Allerede i Ægyptens storhedperiode, bragte arabiske og fønikiske købmænd planter fra Østafrika gennem Rødehavet. Agurker og meloner har sikkert været med på disse rejser – ganske enkelt som proviant.

På Aleksander den Stores tid (346-323) havde de arabiske købmænd fundet søvejen til Indien, og ret hurtigt derefter fandt de vejen til Indonesien, Malakka og Sydkina.

Fra Ægypten spredtes planterne ligeledes til hele Middelhavsområdet. Det gælder planter som citronen, pommerantzen, *Hibiscus syriacus* (Syrisk Rose), *Abelmoschus esculentus* og *moschatus* (Okra), *Malva verticillata* (Katost), *Rosa Moschata* (Moskusrose) muligvis *Ziziphus jujuba* (Jujube), *Melia azadarach* (Paternostertræ) og *Aloe vera* (Lægealoe).

Plinius den ældre oplyser omkring Kristi fødsel i sin naturhistorie, at *Citrus karna* og

Diospyros ebenum, (Ibenholt), fældes som gavntræ i skovene omkring Kartago. De er hjemmehørende i Indien. Det tager en rum tid at producere gavntræ.

I løbet af det første årtusind blev *Sacharum officinalis* (Sukkerrør) bragt i dyrkning i det sydlige middelhavsområde. Denne plante havde i det foregående årtusind arbejdet sig over Indien fra New Guinea.

I det vi kalder den mørke middelalder, hører vi ikke meget om havekunst og planter. Helt op mod 1600-tallet blev det anset for syndigt at dyrke planter blot til lyst.

Fra 700 ophørte den kulturelle kontakt mellem Europa og Nordafrika, Sydspanien og Syditalien. En dødelig kamp var begyndt.

Langs den afrikanske nordkyst samt i Sydspanien og Syditalien blomstrede haverne lystigt. Muslimske købmænd havde fra 800-tallet livlig handelskontakt til Mongolerne og indtil midten af 1400-tallet også til Kina. Indtil Mongolerne erobrede Bagdad i 1200-tallet strakte Kalifatet sig fra Sortehavet over de tyrkiske stammer og Afghanistan helt ind i det nuværende Kina (Uighurstan).

Udelukkes kan det ikke, at kinesiske planter har listet sig igennem til de muslimske haver i Sydspanien og Sicilien.

Europa lå i hi. Først i løbet af 1400-tallet vågnede Europa op igen. Portugiserne begyndte forsigtigt at undersøge den afrikanske vestkyst. Pludselig tog det hele fart. Columbus sejlede til Nordamerika og Portugiserne fandt Sydamerika og vejen ned om Afrika til Indien, som Araberne hidtil havde været alene om. Men Kina manglede. Det Kina, der efter Marco Polos rejse til Kina i 1200-tallet, havde været alle drømmes mål.

Linné (1707 – 1778)

Til at begynde med må man gøre sig klart, at Linné, da han registrerede planterne, ikke sad med et frisk indført eksemplar i hånden. Han systematiserede det eksisterende plantemateriale ofte ud fra herbarier.

Før hans tid havde hver enkelt botaniker/gartner givet planter navn efter eget for-godtbefindende. Allerede Caspar Bauhin forsøgte i 1623 at skaffe et overblik over kendte planter. Mange andre var klar over, at der måtte bringes et system i tingene, således at man kunne kommunikere uden at skulle fremsende den eneste plante, man havde, presset på et herbarieark.

Det blev Linnés system, der sejrede. Hans system bygger på blomstens opbygning. En forudsætning for at bestemme planten og placere den i systemet er derfor, at den har sat blomst.

Kun i sjældne tilfælde lykkedes det at transportere levende planter til Europa - som gaver til konger. En levende *Thuja occidentalis* (Almindelig Thuja) blev overrakt den franske konge i 1500-tallet, og *Citrus sinensis* til den portugisiske konge også i 1500-tal-

let. De allerfleste planter blev hjemtaget som frø, om muligt som løg eller knolde. Endnu i begyndelsen af 1700-tallet såede Paul Klingenberg den Yngre sine kartofler.

Når planter/frø var kommet til Europa, skulle de bringes i blomst. Det kunne tage mange år. Man forstår heraf, at planterne længe rent fysisk havde været i Europa, før de kunne placeres i Linnés system, med mindre frø/planter var ledsaget af et blomstrende eksemplar præpareret på et herbarieark.

For at holde styr på deres beholdninger måtte gartnerne allerede ved spiringen give planten et navn, enten hvad de havde hørt fra leverandøren, som ikke var botaniker, eller som nævnt efter eget forgodtbefindende.

Plantenavnene

Først da Linnés system var fuldt opbygget kunne planteindsamlerne sammen med frøene/planterne medsende en detaljeret, standardiseret, botanisk beskrivelse af den fuldt udviklede plante.

Dette satte desværre ikke en stopper for forvirringen i plantenavnene. Nok vidste planteindsamlerne nu, hvilken familie og slægt den fundne plante hørte til, men artsnavnet blev de nødt til selv at give den nye plante. Langt ude i naturen uden mobiltelefon vidste den ene naturligvis ikke, hvad den anden fandt på.

Da man nåede til udgangen af 1800-tallet, var der registreret utrolige mængder af planter. Ofte havde 5-6 planter fået det samme slægts- og artsnavn. Kew, hvor nyanmeldte planter blev registreret, satte derfor en revision i gang.

Linné havde slet ikke forestillet sig denne mangfoldighed af planter. Derfor måtte botanikerne i Kew for at gøre systemet mere finmasket oprette mange nye både familier og slægter. Dermed fik mange kendte planter nye navne. Dette naturligvis til stor irritation for havefolket.

Hvad værre er, fortsætter botanikerne med at flytte rundt på planterne og indføre nye slægter, for der kommer til stadighed nye planter frem, eller de giver sig måske først nu til at blomstre.

Europæiske planteflytninger

Mere detaillert hænger det således sammen. De første Europæere, der nåede frem til Kina var Portugiserne. Det var i 1517. De fik tilladelse til at handle langs den kinesiske kyst, og snart fik de tilladelse til at indrette fast bosættelse og lager i Macao. I realiteten fik Portugiserne monopol på at handle med Kina, men ind i landet måtte handelsfolkene ikke komme. Fra midten af 1400-tallet havde Kineserne lukket af for fremmede.

Meget hurtigt kom Hollænderne med i billedet. De fik fodfæste i Indonesien og senere i Japan. I 1565 kom Spanierne over Stillehavet til Filippinerne og etablerede sig

i Manilla, men de fik ikke adgang til Kina, skønt det var med det mål, Columbus sejlede mod vest.

Man må gøre sig klart, at det var handelsfolkene, der stod for planteflytningerne. Sukkerrør (*Sacharum officinalis*) flyttedes straks af Columbus til Mellemamerika, og af Portugiserne fra Indien til Brasilien. Portugiserne bragte den søde orange, *Citrus sinensis* (Appelsin), til dyrkning i Portugal. I 1545 lykkedes det endda at bringe en levende plante hjem. Hollænderne førte an med at flytte luksusplanterne fra Asien syd om Afrika til Vesteuropa.

Spiselige produkter

I det hele taget rejste spiselige produkter hurtigt. Portugiserne opdagede Brasilien i 1500. Her er *Ananas comosus* (ananas) hjemmehørende. Forbløffende hurtigt har de derfra fået overført ananasplanten til Indien, hvor de etablerede sig 1507. I 1511 anlagde de byen Malacca, hvorfra de regelmæssigt besøgte Molukkerne.

Da Magellans sømænd på deres jordomsejling i 1522 passerede Molukkerne, bemærkede de til deres glæde, at de der kunne forsyne sig med meloner, vandmeloner og en frugt, der efter beskrivelsen var ananas. Melon og vandmelon kan overføres ved frø, hvilket ikke er noget større problem – men ananas! Den overføres normalt ved levende sideskud og er flere år om at blive frugt bærende. På tyve år skulle det tilsyneladende være lykkedes for Portugiserne at indføre dyrkning af ananas i Sydasiens.

Fig 1. *Amaryllis belladonna* af Pierre Joseph Redouté (1759-1840)

Hollænderne og pryddplanterne

Portugiserne interesserede sig først og fremmest for produktionsplanter, medens Hollænderne så mulighederne i pryddplanter til haverne.

Da de havde grundlagt Capetown i 1652, anlagde de der en meget stor have, hvortil de systematisk indsamlede frø og planter fra Asien og Østafrika, såmænd også fra Sydamerika, opformerede dem og videresendte dem til de hjemlige planteskoler.

Pelargonium triste, en kapplante, var i Sophie Amalies have allerede 1685. Den har sikkert været blandt sådanne forsendelser.

Amaryllis belladonna (Belladonnalilje) er også fra Sydafrika. Den blev dyrket i Gottorphen, og er afbildet i Gottorfer Codex. Da den er en løgplante, var den nem at transportere. Det samme

gør sig gældende for *Brunsvigia orientalis*, som allerede Sperling dyrker i Rosenborghaven.

Ananasplanten har formodentlig været en tur igennem Capetownhaven og derfra sendt til de store kongelige driverier i Frankrig og England, hvorfra det sidst i 1600-tallet lykkedes at levere modne frugter til hoffet.

Hollænderne satte transporten af levende planter i system. De havde kasser med jord stående på dækket og en professionel gartner til at passe planterne, men erindres må det, at det var små sejlskibe ikke containerskibe, og at planter ikke kan vandes med havvand.

Efter at The Royal Horticultural Society blev stiftet i London i 1804, gik Englænderne for alvor i gang med at skaffe levende planter hjem til Europas plantesamlinger. Stadig var det en barsk tur. Endelig i 1836 fandt man på at transportere planter i helt lukkede glaskister - the Wardian Case. Plantesamlerne havde nu hele verden som legeplads.

Planter i danske haver i 1600-tallet

Angående Kamelia: Ved min undersøgelse af arkiverne fandt jeg *Camelion Tricocus* i Gottorphaven i 1655 og at *Chamelea Tricococcus* blev leveret som frø til Frederiksdalhaven i 1670erne fra Hamborg. Heraf udvikledes 3 planter. *Camelia trico-cas* er registreret i dronning Sophie Amalies have ved Sophieamalienborg i 1681. Ifølge oplysning fra professor Johan Lange hedder planten i dag *Camellia japonica* (Kamelia). Dette giver mig ikke et men flere problemer.

1. C.j. er registreret af Carl von Linné. Ifølge traditionen har han valgt navnet for at hædre George Joseph Kamel (*Camellus*), men han er født 1661 altså længe efter, at navnet bruges første gang i mine plantelister.
2. frø er leveret fra Hamborg
3. planten er hjemmehørende i Japan, Korea og Taiwan

Hollænderne etablerede sig permanent i Japan i 1611 og besøgte Taiwan første gang

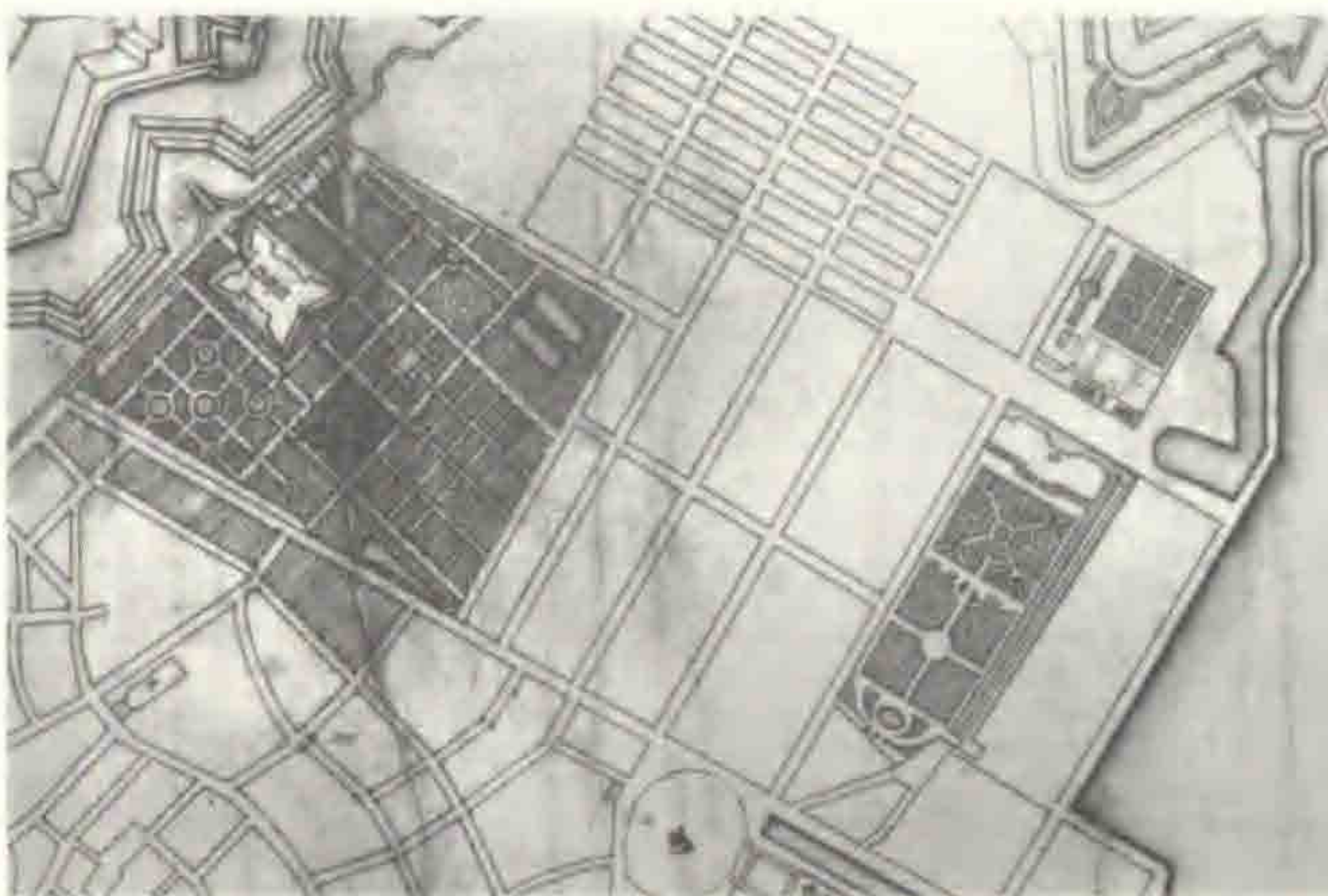

Fig 2. Udsnit af en plan over København fra 1692, som viser placeringen af Rosenborghaven i fuldudstrækning i billedets venstre side, Sophieamaliehaven i billedets højre side og en have tilhørende dronning Charlotte Amalie mellem Sophieamaliehaven og Karstellet i øverste højre side af billedet.

Rigsarkivet (Christensen 2000)

i 1622. Det er sandsynligt, at Hollænderne har hjemtaget frø fra Japan. Af disse kan deres meget effektive gartnere have produceret planter, der har kunnet leveres til Gottorphen over Friedrichstadt. Fra Gottorphen har Sophie Amalie fået planten.

De fra Hamborg leverede frø? De kan være leveret af det store hollandske handels-
hus Gabriel Marselis, hvis kontor i Hamborg blev ledet af Poul Klingenberg den Ældre, som vi ved, i flere omgange sørgede for planter til Frederiksdalhaven. Frøene kan være købt i Holland. Antagelsen i pkt 1 må altså være forkert.

Angående *Citrus*: I Gottorphen dyrkes *Citrus limon* (Citron), *medica* (Cedrat), og *aurantium* (Pomerantz). De ses afbildet i Gottorfer Codex i midten af 1600-tallet. Ligeledes gengives frugten af *Citrus maxima* (Pompelmus). De første, formodes at have været i Europa længe. Den sidste er hjemmehørende på Malakkahalvøen. Den er først navngivet i 1700-tallet, men da den har sat frugt i Gottorphen i midten af 1600-tallet, er den formodentlig hjembragt af Portugiserne. De anlagde i 1511 byen Malacca ved sydenden af halvøen. I Rosenborghaven havde Sperling dårligere dyrkningsfaciliteter. Han kunne kun klare at dyrke *Citrus aurantium* og *medica*. *Citrus sinensis* (Appelsin) måtte vente til de store pomerantzhuse bygges i Gottorphen, Sophieamaliehaven og Rosenborghaven efter 1660.

Angående *Ricinus*: *Ricinus communis* (Olieplante) dyrkes allerede i dronning Sofies have ved Nykøbing Slot. Det er en medicinsk plante (Amerikansk Olie), der anslås at være hjemmehørende i Tropisk Afrika.

Medicinpræparater er indført til Europa helt fra Romertiden, men ikke selve planterne. Ricin er formodentlig af Araberne bragt fra Østafrika gennem Egypten til Europa. Når planten kan dyrkes allerede af dronning Sofie og kort efter ses i Rosenborghaven endda angivet i to forskellige former, er det sandsynligt, at Portugiserne har hjembragt frøene. Da Sperling udtrykkelig nævner "Gvinea", kan det være sket allerede i sidste del af 1400-tallet, da de oprettede handelsstationer i Vestafrika.

Otho Sperling

I Rosenborghaven dyrker Otho Sperling *Abutilon avicennae* nu *Abutilon theophrasti* (Kinajute). Det er en nytteplante, meget dyrket i Kina. Ligeledes *Calotropis gigantea*, der også er en nytteplante. Den er fra Indien, Myanmar, Indonesien og Sydkina. De kan være hjembragt af Portugiserne.

Ganske overraskende er det, at Sperling noterer, at han dyrker *Citrullus lanatus* (Vandmelon) i Rosenborghaven i 1642. Man kan dårlig forestille sig, at Christian IV spiste vandmelon. Det har han nok heller ikke gjort, for man befandt sig i den lille istid, og Rosenborghaven havde ikke de nødvendige dyrkningsfaciliteter, men Sperling har kunnet få frø til at spire, hvorefter de naturligvis skulle opføres i beholdningslisten. Det var en pligt, gartnerne havde.

Hvordan er frøene så kommet Sperling i hænde? Vandmelonen er hjemmehørende i Namibia. Fra slutningen af 1400-tallet har portugisiske søfolk været i land på kysten for at samle ferskvand og eventuelt finde friske fødevarer. Ikke mærkeligt, om de også har samlet vandmeloner og heller ikke mærkeligt, om de har taget nogle af de mange frø til Portugal, hvor det er muligt at producere vandmeloner.

Sperling dyrker også *Abelmoschus moschatus* og *esculentus* (Okra). De er hjemmehørende i Indien. Også *Lagenaria siceraria* (Kalabas) dyrker han. Den er fra tropisk Afrika og Asien. Disse har han heller ikke kunnet bringe til frugtmodning. *Solanum melongena* (Aubergine) har han derimod nok kunnet modne.

Var der så andre planter med asiatisk oprindelse i dyrkning i de danske haver i 1600-tallet? *Amaranthus tricolor* (Papagøje-Amarant), *Coix lacryma-jobi* (Jobståre) og *Amaranthus paniculatus* (Topamarant) er hjemmehørende i tropisk Asien. De er i dyrkning i dronning Charlotte Amalies have i Frederiksdal, leveret som frø fra Hamborg. Den første ses afbildet i Gottorfer Codex. Otho Sperling noterer de to første som dyrket i Rosenborghaven allerede i 1642. Ligeledes dyrker han *Celosia argentea* (Hanekam) også fra tropisk Asien. Frø kan let være hjembragt af Hollænderne, der etablerede sig på Java i 1500-tallet.

Amaranthus caudatus (Rævehaleamarant) dyrkes i Frederiksdalhaven. Den er hjemmehørende i Sydamerika, men giver yderst interessante problemer. Den angives at være naturaliseret bl.a. i Centralasien. Det synes meget besynderligt, men ny forskning viser, at Kineserne kan have hjembragt den i 1423 (Menzies). Hvis det berigtiges, kan den ligevel være kommet den vej som den anden vej rundt om jorden til dronningens have.

Dianthus chinensis (Kinesernenellike) er afbildet i Gottorfer Codex. Den er hjemmehørende i Kina og Korea. Tournefort og Miller oplyser begge, at de første frø heraf er modtaget i Paris i 1702 afsendt fra Peking. De er altså ikke klar over, at planten allerede er i dyrkning på Gottorp.

I Gottorfer Codex ses ligeledes *Paeonia lactiflora* (Silkepæon), altså har den været dyrket i Gottorphen i midten af 1600-tallet. Den er hjemmehørende i Korea, Kina, Mandchuriet og Tibet. Mærkelig nok er den først navngivet sidst i 1700-tallet af den tysk-russiske botaniker P.S. Pallas (1741-1811). Han botaniserede i sine sidste år i Krimområdet.

I Gottorphenes plantebeholdning nævnes 1655 og 1681 *Jasminum indicum*. Det kan være *Jasminum sambac*, der er hjemmehørende på Ceylon. Samtidig nævnes *Jasminum persicum*.

Det giver et temmelig stort problem. En mulig forklaring er, at hertugen af Gottorp i 1630'erne sendte handelsekspeditioner dels til Rusland dels til Persien. Da hertugen

var plantesamler, kan det ikke udelukkes, at de har hjembragt frø og planter direkte fra Persien, hvortil nelliker og paeoner forlængst kan være bragt fra Kina og jasminen fra Indien gennem den Persiske Golf. I midten af 1200-tallet så en kinesisk rejsende *Jasminum sambac* dyrket ved Samarkand.

Med den tanke i baghovedet var det måske en ide, at en botaniker så nærmere på Gottorfer Codex og plantesamlingen på Gottorp i det hele taget.

Adam Olearius beretter om rejsen i *Offt Begierte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise*, Schleswig 1647. Findes i engelsk oversættelse, 1669.

Asiatiske planteflyttere

Nu var det ikke kun Europæerne, der flyttede planter. Martin de Rada, en spansk munk, der kom fra den af Spanierne i 1565 anlagte handelsstation Manilla, fik i 1575 tilladelse til at opholde sig i tre måneder i Fukien på Kinas østkyst. Han beretter, at han af nytteplanter så kastanie, melon og majs i dyrkning.

Det overrasker. Det østligste hjemsted for *Castanea sativa* (Ægte Kastanie) er egnen ved det Kaspiske Hav. En kinesisk rejsende noterer i 1222, at han ikke ser dyrkning af kastanie omkring Samarkand. Det må forudsætte, at han kender til produktion af kastanier fra sin hjemegn. Grunden til hans forundring er, at hele området omkring Samarkand og Tashkent var udlagt som frugthaver, der producerede æble, pære, fersken, abrikos, granatæble og jujube, som han altså kender. I disse frugthaver dyrkedes også sort morbær og mandel, men det siger ham ikke noget, da de ikke var kendt i Kina. Af ovenstående kan slutes, at den kastanie de Rada ser, er *Castanea mollissima*, der har hjemsted i Kina. De Rada var ikke botaniker. En anden munk mener, at den kinesiske kastanie er bedre end den hjemlige.

Cucumis melo (Melon). Melonen er hjemmehørende i tropisk Østafrika. Man ved, at kinesiske købmænd allerede fra 800-tallet sejlede i store junker til Indien og Østafrika for at handle. De kan nemt have taget melonfrø med hjem.

Da Kineserne ofte kom til Molukkerne, kan det være dem, der har taget melonfrø dertil og ikke Portugiserne.

Allerede i begyndelsen af 1200-tallet nævnes, at auberginer dyrkes i Kina. De stammer også fra tropisk Østafrika.

I midten af 1200-tallet bemærker en kinesisk rejsende ved synet af *Jasminum sambac* i Samarkand, at den også dyrkes i Kina. Den er hjemmehørende på Ceylon og i Indien. Den er ligeledes kommet søverds til Kina. Det fremgår af Nan-fang-ts'au-mu-chuang, et botanisk værk, skrevet år 300. Heri oplyses, at folk fra Vestasien, d.v.s. Araberne, der af kineserne betegnedes som Persere, da har introduceret dyrkning af indisk jasmin i Canton. Araberne havde allerede fra begyndelsen af vor tidsregning handelsstationer i Indien og på Sumatra. Meget hurtigt fik de også fodfæste i Canton.

Angående Majs: Endelig problemet med *Zea mays* (Majs), der er hjemmehørende i Amerika. Spanierne hjembragte hurtigt majs, men de har ikke givet dette nye produkt til Portugiserne. Ifølge en af paven konfirmeret aftale måtte Spanierne ikke sejle mod øst. Det ville være naturligt at slutte, at Kineserne havde købt majs i Manilla og straks sat en produktion i gang, men nej!

Kineserne havde selv hjembragt majs fra Amerika. Helt dugfrisk forskning (Menzies) påviser, at Kineserne 1421-1423 foretog en jordomsejling, under hvilken de besøgte såvel de Vestindiske Øer som Amerikas vestkyst. Magellan støder allerede 1521 på majs i Filipinerne, hvilket bekræfter, at den må være flyttet fra Amerika til Kina af Kineserne selv.

To af hinanden uafhængige munke beretter før midten af 1600-tallet i Sydkina at have set dyrkning af en frugt, der efter beskrivelsen kan bestemmes til ananas. Man må så spørge sig selv, om Kineserne foruden majs og amarant også har taget ananas med sig fra Amerika. Er det Kineserne og ikke Portugiserne, der spredte ananasdyrkning til Indien og Indonesien? Rent dyrkningsteknisk synes det mere sandsynligt.

Planteflytninger kan spores mange steder. Som nævnt foretog Araberne meget tidligt handelsrejser ned langs Østafrikas kyst og til Indien. De afsatte ikke blot deres varer til Ægypten. De handlede også i den Persiske Golf. Blandt handelsvarerne har været melonfrø fra Afrika.

Melonen har været bragt i dyrkning i området omkring Gulften, og Muslimerne har senere bragt den med sig nordpå. Marco Polo nævner i beskrivelsen af sin udrejse i de første år af 1270erne de lækre meloner, han stifter bekendskab med på rejsen mellem Hormuz og Balk. Det bekræfter, at melonen kom der forbi.

I 1219 beretter Djengis Khans minister, at melonerne i området omkring Samarkand bliver så store, at et æsel kun kan bære to meloner.

Interessant er det imidlertid, at Mongolerne formodentlig har bragt melonerne med sig, da de kort efter trængte op i Rusland.

Adam Olearius beretter, at han i 1630erne i Rusland ser dejlige meloner i alle størrelser, store og små. I begyndelsen af 1700-tallet fortæller Poul Klingenberg den Yngre, at han fra en ven, der havde været på en diplomatisk mission til Rusland, modtager spændende nye melonfrø. Melonen er altså kommet til Europa ad flere veje.

En gåde

En meget spændende "planteflytning" antydes af *Gossypium* (bomuld). Kun den asiatiske bomuld kan spindes og derfor væves. Den vilde amerikanske bomuld kan ikke spindes.

Ikke desto mindre har arkæologerne, i grave fra tiden længe før spaniernes ankomst til Peru, fundet bomuldsstof.

Hutchinson, J.B., har påvist, at en amerikanske bomuld engang er blevet krydset

med den asiatiske bomuld, hvorved der opstod en mutation, der producerer fibre, der er lange nok til at spindes til tråd. Det kræver imidlertid, at de to arter er bragt sammen, og det har derefter taget meget lang tid før man har kunnet sætte en produktion af stof i gang.

Efter studier af Maldiverne og hele området omkring den arabiske bugt har Thor Heyerdahl antydnet muligheden af, at arabiske søfolk har ført bomuldsfrø, og andet, såsom traditionen for trappepyramiden, syd om Afrika til Mellemamerika.

Desuden har arkæologer fundet talrige figurer med skæg i de tidligste mellemamerikanske tempelanlæg, der netop er trappepyramider. Skæg havde indianerne ikke!

Det eneste, vi klippefast ved, er, at den vævbare amerikanske bomuld er en mutation mellem asiatisk og amerikansk bomuld, og at Peruvianerne brugte bomuldsstof meget længe inden Spanierne kom dertil. Vi har meget lang vej til at kunne give en forklaring.

Rabarber

Den hårdeste nød at knække i de fra 1600-tallet foreliggende plantelister er den i dronning Sophie Amalies have i 1685 nævnte Roubarbre. Johan Lange antager, at det drejer sig om *Rheum rhabarbarum* (Haverabarber). Ser man efter i professorens KULTUR-PLANTERNES INDFØRSELSHISTORIE I DANMARK, konstaterer man, at det er absolut første gang rabarber nævnes i Danmark. Interessant er det, at næste gang, den nævnes, er i en synsforretning over plantebeholdningen i Gottorphen optaget i 1722.

Fra tidernes morgen er *Rhabarbarum* indført som lægemiddel til Europa fra Kina. Der kan være tale om tre forskellige arter af *Rheum*: *Rheum officinale*, *Rheum palmatum*, *Rheum rhabarbarum* (Lægerabarber, Kronerabarber, Haverabarber). De er hjemmehørende tre forskellige steder i Kina. *Rheum officinale* i Sydøsttibet, Sydvestkina og Myanmar, *Rheum palmatum* i Østtibet og Nordvestkina, *Rheum rhabarbarum* i Østsibirien, Nordkina og Mandchuriet.

Straks i 1500-tallet oplyser lægen Garcia ab Orta fra Goa, at dette lægemiddel dels sendes til Europa over land fra Vestkina dels sejles fra Østkina til Indien og den Persiske Golf.

Lægen og botanikeren E. Bretschneider, der var tilknyttet en ambassade i Beijing i sidste halvdel af 1800-tallet, fastslår, at *Rheum palmatum* vokser i store mængder i bjergene i Tangutprovinsen i det nordlige Kina, men ikke ses i det sydlige Kina.

De mange rabarber i Tangut nævnes allerede af Marco Polo i 1200-tallet, og at de eksporteres til Europa. Marco Polo nævner imidlertid også, at der vokser rabarber sydligere i Kina, hvilket Bretschneider afviser. I slutningen af 1800-tallet finder man imidlertid *Rheum officinale* i det sydlige Kina og nordlige Myanmar. Marco Polo har altså ret.

Det er derfor muligt, at Kineserne eksporterer to forskellige arter af *Rheum* til Europa, dels landverds, dels søverds.

Linné beskriver *Rheum palmatum*, og fastslår, at den første gang er dyrket i Rusland i 1750. Miller oplyser, at han fik frø af *Rheum rhabarbarum* i to omgange, dels fra St.Petersborg, dels fra Holland i 1734.

Da havde man altså længe dyrket rabarber i Sophieamaliehaven og i Gottorphaven. Bemærkelsesværdigt er det, at dronningen placerer sin plante i lysthaven mellem staderne. Altså anser hun den for en sjældenhed, ikke en køkkenurt.

Den mulighed foreligger, at den førømtalte ekspedition til Persien i 1630erne har bragt frø med hjem til Gottorp. At planten ikke er nævnt i tidligere undersøgte gottorpske plantelister, kan skyldes, at den der har været dyrket blandt nytteurterne. Det bemærkes, at både Linné og Miller nævner, at rabarber er i dyrkning i Rusland.

Udelukkes kan det imidlertid ikke, at Portugiserne fra Sydkina og Myanmar har hjembragt frø af *Rheum officinale* med produktion for øje. En nærmere undersøgelse må kunne vise, om *Rheum* i 1600-tallet har været dyrket i andre europæiske haver. Det kunne være interessant at få klarhed over, om der da var forskellige arter af *Rheum* i dyrkning. Endnu en grund til, at botanikere burde interessere sig for Gottorpsamlingen.

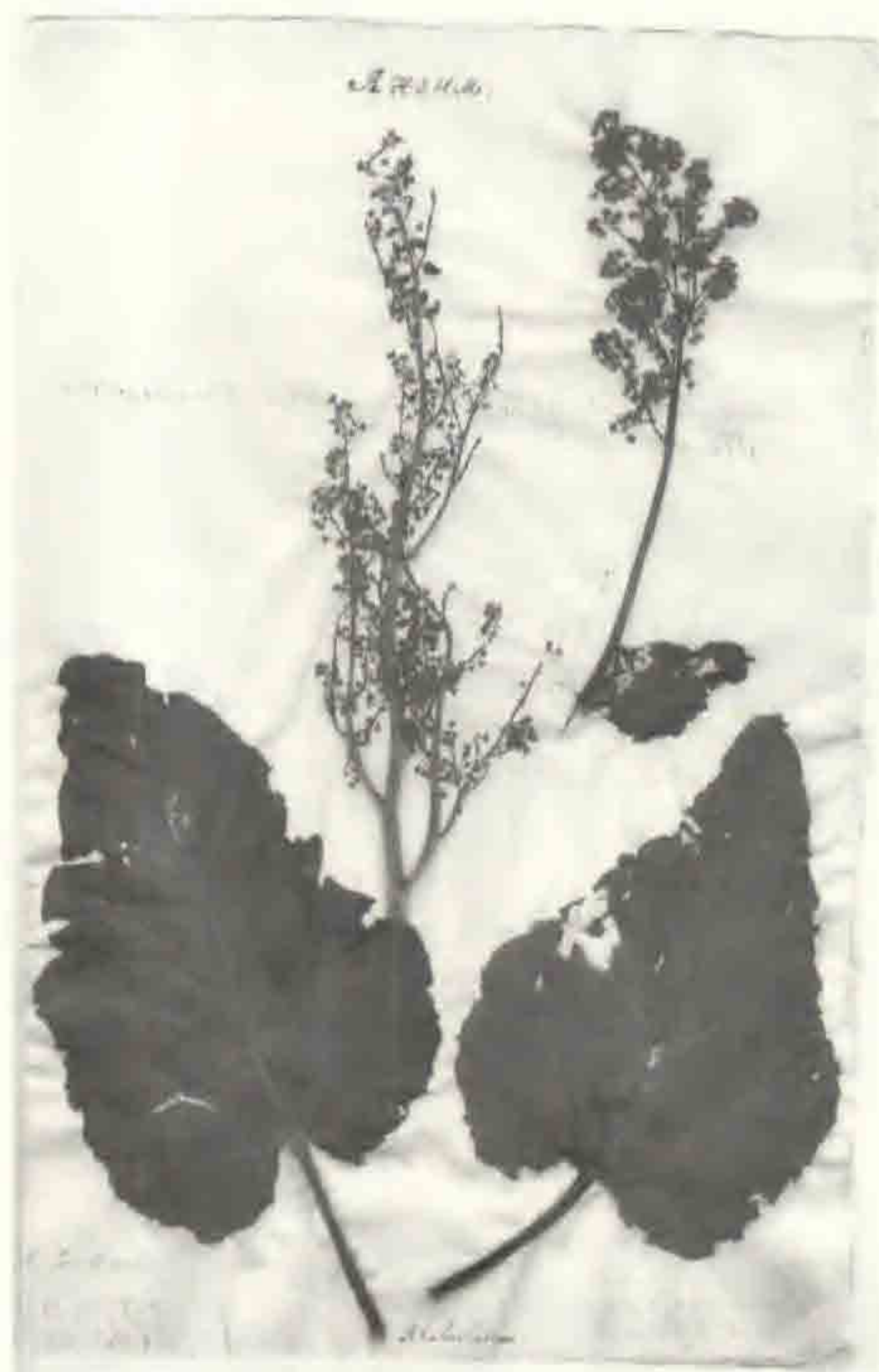

Fig. 3. *Rheum rhabarbarum* L. Linnéherbariet (S-LINN). Sektion för fanerogambotantik. Naturhistoriska riksmuseet (S)

Daglili

I Rosenborghaven dyrkes ifølge Sperling to arter af *Hemerocallis* (Daglili). Denne slægt er hjemmehørende i Kina-Japan området. Hvornår og hvilken vej er den kommet til Europa?

Der ligger mange både problemer og æventyr lige udenfor i haven.

Denne artikel ikke er skrevet for at forsyne læserne med fakta, men for at læserne skal forbavses og undres. Verden er lille, men dens historie er lang.

Artiklen er skrevet på grundlag af nedenstående litteratur

Baker, J.N.L., 1945. *A History of Geographical Discovery and Exploration*.

Boxer, R.C., 1953. *South China in the sixteenth century*.

Bretschneider, E., 1898. (Repr. 1967) *History of European Botanical Discoveries in China*.

Bretschneider, E., 1910. (Repr. 1967) *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*.

Christensen, A., 2000. *HAVERNE - dengang*.

Christensen, A., 1997. *The Klingenberg Garden Day-Book, 1659-1722*.

Cuweland, Helga de, 1989. *Der Gottorfer Codex*.

Erhardt, W., Götz, E., Bödeker, N., Seybold, S., Zander, R., 2002. *Zander. Handwörterbuch der Pflanzennamen*.

Heyerdahl, Thor, 1986. *The Maldive Mystery*.

Hutchinson, J.B., Silow, R.A. & Stephens, S.G., 1947. *The Evolution of Gossypium and the Differentiation of the Cultivated Cottons*.

Ingrams, W.H., 1967. *Zanzibar, its history and its people*.

Irwin, Constance, 1964. *Fair Gods and Stone Faces*.

Lange, J., 1999. *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark*.

Menzies, Gavin, 2002. *1421: the year China discovered the world*.

Mintz, Sidney W., 1985. *Sweetness and Power*.

Penzer, N.M., 1929. *The Most Noble and Famous Travels of Marco Polo together with the travels of Nicolodé Conti*.

Schouw, J.F., 1851. *Bemærkninger over en Samling af Blomstertegninger i den kongelige Kobberstiksamling. Det kongelige Danske Videnskabernes Selskabs skrifter, 5. række, 2. bind, København*.

Jeg finder grund til at rose og takke det danske biblioteksvæsen. Gennem mere end 10 år har jeg modtaget en lind strøm af engelsksproget faglitteratur fra mit lokale bibliotek hjemtaget fra Statsbiblioteket, Det kongelige Bibliotek, m.fl.

Man kan udmærket forske, selv om man bor i en provinsby og er over pensionsalderen.

Fotokopier bibliografierne i gode bøger og bestil ud fra disse.

Paradehuset på Gisselfeld

The Parade House at Gisselfeld

Keywords: Parade houses; Conservatory; Greenhouses; Indoor plants; Constructions; Manor House; History; Denmark

Søren Cock-Clausen

I 2004 satte Kulturarvsstyrelsen "Herregården" som tema for Bygningskulturens Dag. Ikke kun selve hovedbygningen men alt det, begrebet en herregård omfatter – jordene, landbruget, skovene, gårdene og haverne.

Gisselfeld satte fokus på emnet med en udstilling i det pragtfulde nyrenoverede drivhus "Paradehuset". Udstillingen illustrerede husets opførelse, indretning og anvendelse. Paradehuset kaldes det, for det var her gartnerne præsenterede de fremavlede planter. De stod "på parade" i huset.

Udstillingen var arrangeret af landskabsarkitekt Gregory Bryan Kobett og viste foruden originaltegningerne af husets konstruktion og indretning, fotos af genstande, der havde været i brug fra gammel tid.

Fig. 1. Paradehuset, Gisselfeld, set fra sydsiden med Conservertory i midten, koldhuset til venstre (vest) og varmhuset til højre (øst), (foto: Jette Abel, 1979)

Opførelsen

Da greve Christian Conrad Sophus Danneskiold-Samsøe blev overdirektør for Gisselfeld i 1869, fik arkitekten J. D. Herholdt samme år ansvaret for restaurering og ombygning af Gisselfeld, og i forbindelse hermed blev Paradehuset opført i 1876. Paradehuset er af stor kulturhistorisk værdi og gartneriteknisk interessant.

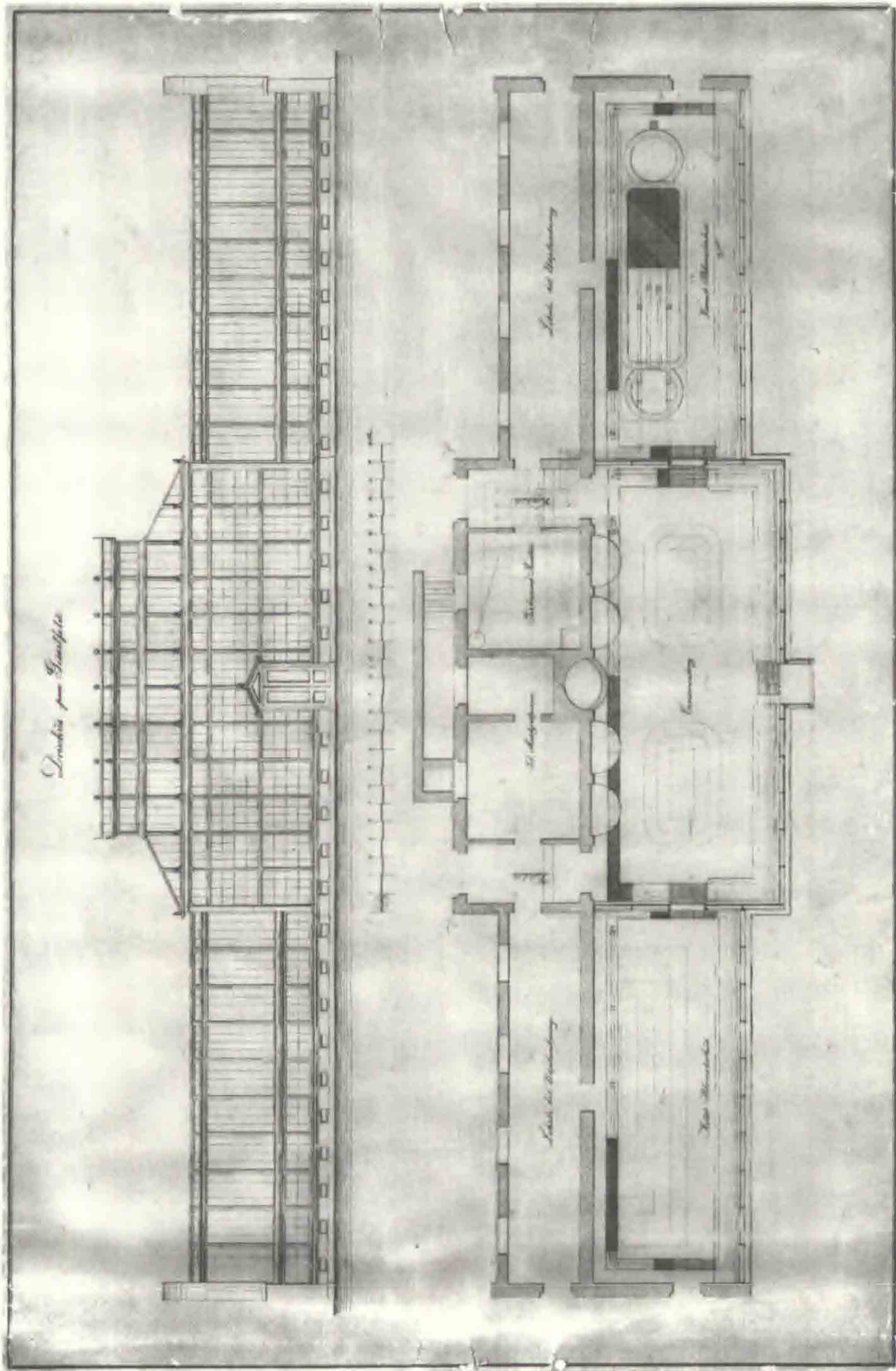
Herholdts tre tegninger, der omfatter opstalter, snit og grundplan, giver os god mulighed for at sammenholde dem med dokumentationen gennem nutidens fotografier. Nedenfor er hans betegnelser gengivet. De er interessante, da de blandt andet bruger forskellige betegnelser som *Væxthus* og *Drivhus* om Paradehuset. Hvornår betegnelsen *Paradehus* er kommet til dukker formentlig engang op. Interessant er også betegnelsen *Conservatory*, et ord, der kan følges tilbage til engelsk havelitteratur fra slutningen af 1600-tallet.

Bygningen består af en bred og høj hovedfløj med to mindre symmetrisk anbragte lige store sidefløje. Husets orientering er øst-vest, er dog drejet en smule. Parade rummet vender mod syd med den permanente beplantning; sidefløjen mod øst er indrettet som varmt-hus med et muret vandbassin, og vestfløjen er indrettet som koldt-hus med et større rum, som i dag kan bruges til udstillinger og lignende og mod nord et mindre rum, som i dag kan bruges til foredrag og kursus.

Fig. 2. (se side 55) Tegningen viser foroven husets sydfacade med indgangspartiet i den høje midterfløj samt de to lavere sidefløje.

Forneden ses grundplanen af bygningskomplekset, hvor rummenes funktion er påskrevet. Husets sydlige facade domineres af glasvinduerne - eller rettere glasfacaderne. Det store rum i midterfløjen mod syd er et Conservatory, det vil sige et rum forbeholdt træer og potteplanter. På hver side af midterfløjen er to store rum, mod vest et Koldt Blomsterhus og mod øst er Varmt Blomsterhus. I dette er angivet to runde og en rektangulær plantekumme med afrundede hjørner.

Husets nordlige del, opført i mur, har to indgangsdøre, der fra hver sin Vestibüle fører ind til midterfløj og sidefløje. I midterfløjens østlige side, Gartnerens Kontor med ovn i hjørnet, midt for koralstensgrotten, og dernæst et rum Til Medhjælperen. I begge sidefløje er Lokaler til Udplantning. Desuden angives en trappe ned til kælderetagen, (Herholdts tegning).

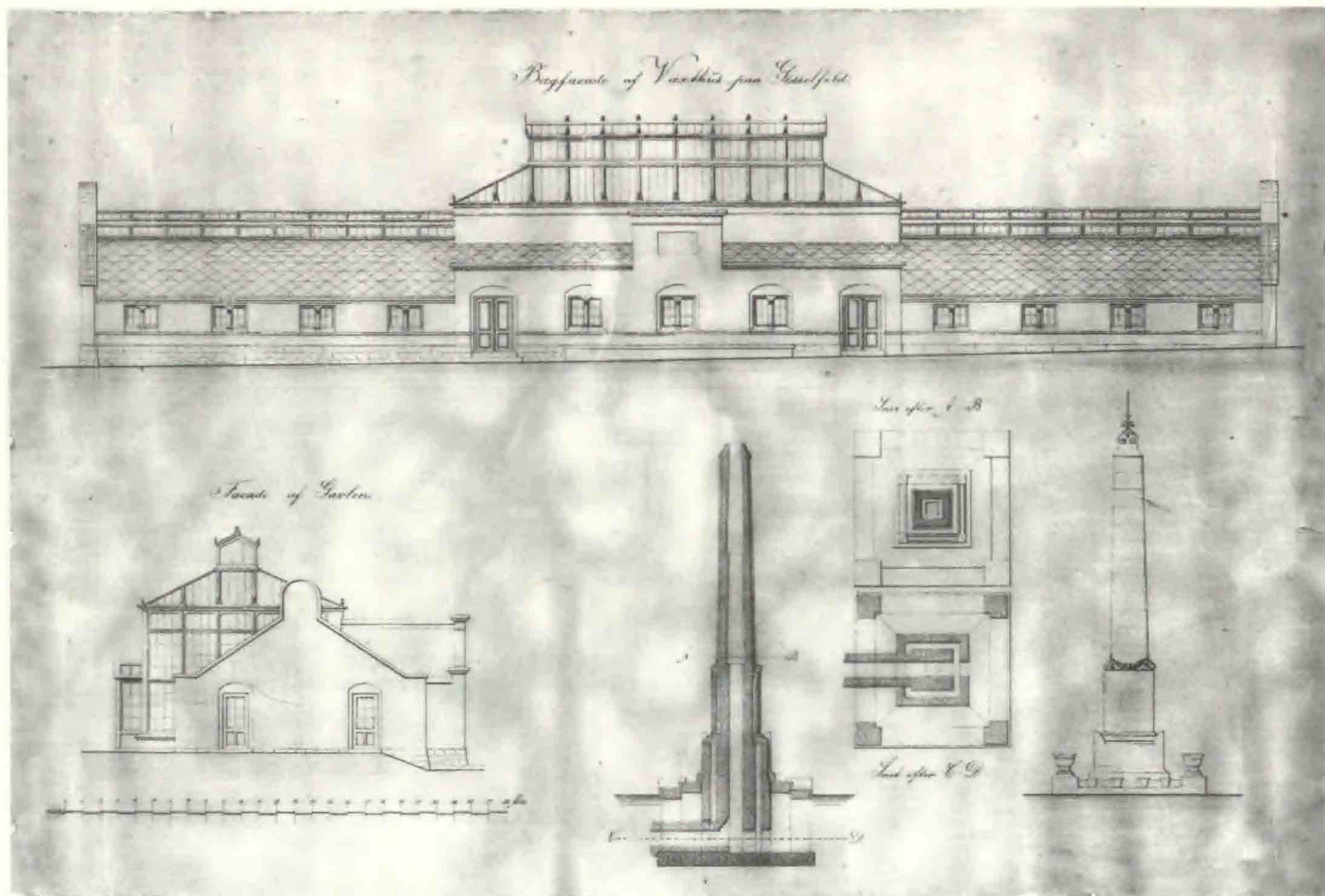

Fig. 3. Tegningen foroven - Bagfacade af Væxthus paa Gisselfeld - viser den nordre del af huset, opført af mur, tagene beklædt med trekantede skifersten og med to døre ind til Vestibülerne. Forne den opstalt af Facade af Gavlen og til højre for den snit i skorstenen aftrappet mod toppen og planen af den underjordiske kanal. Til højre obelisk med fundamentet dekoreret med fire vaser og dens top med dekoration af smedejern, (Herholdts tegning).

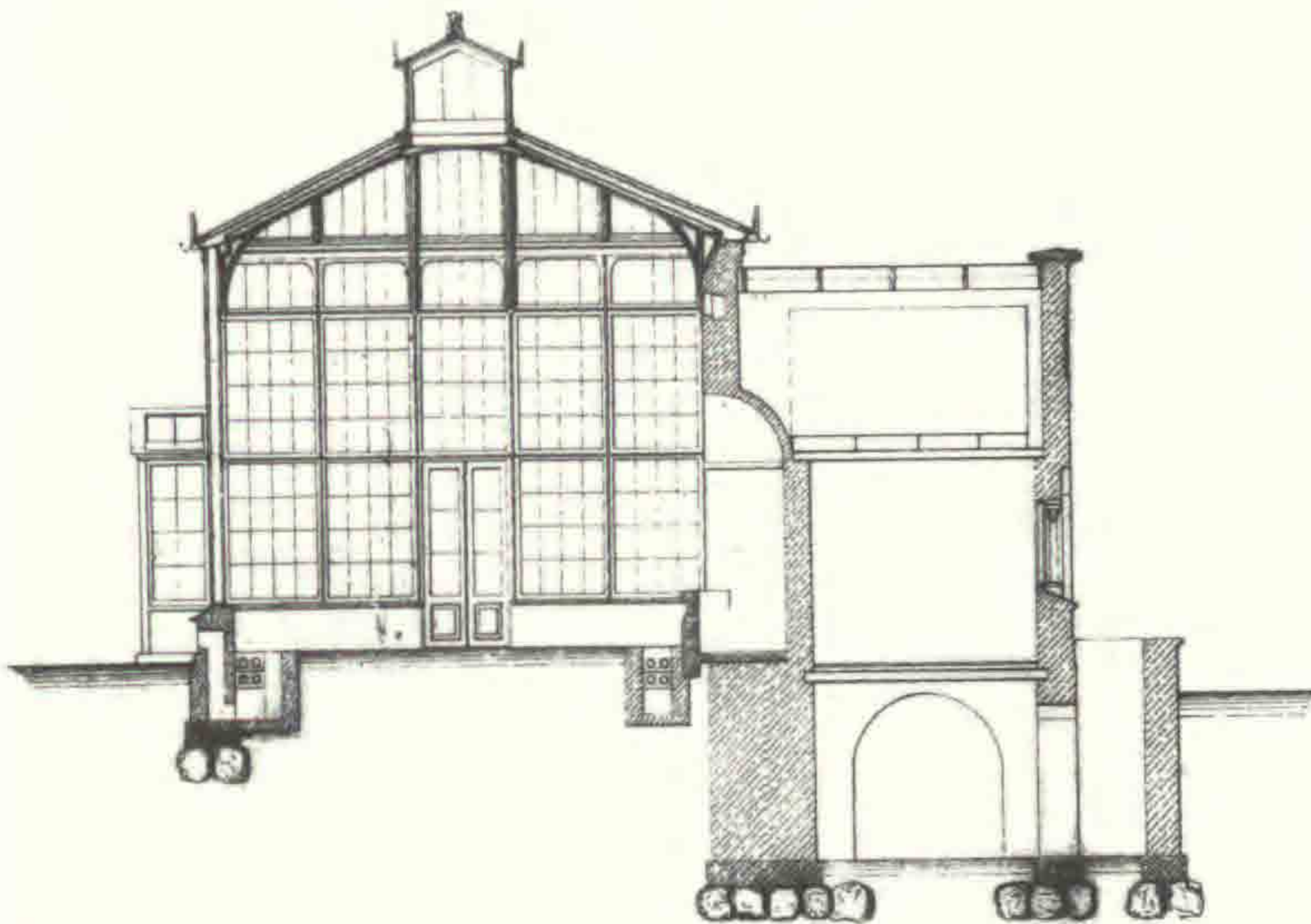
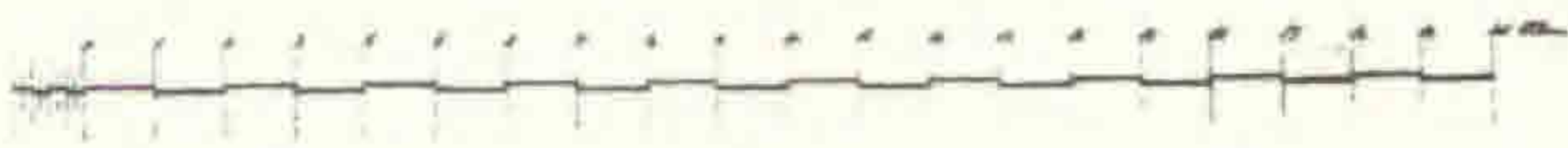
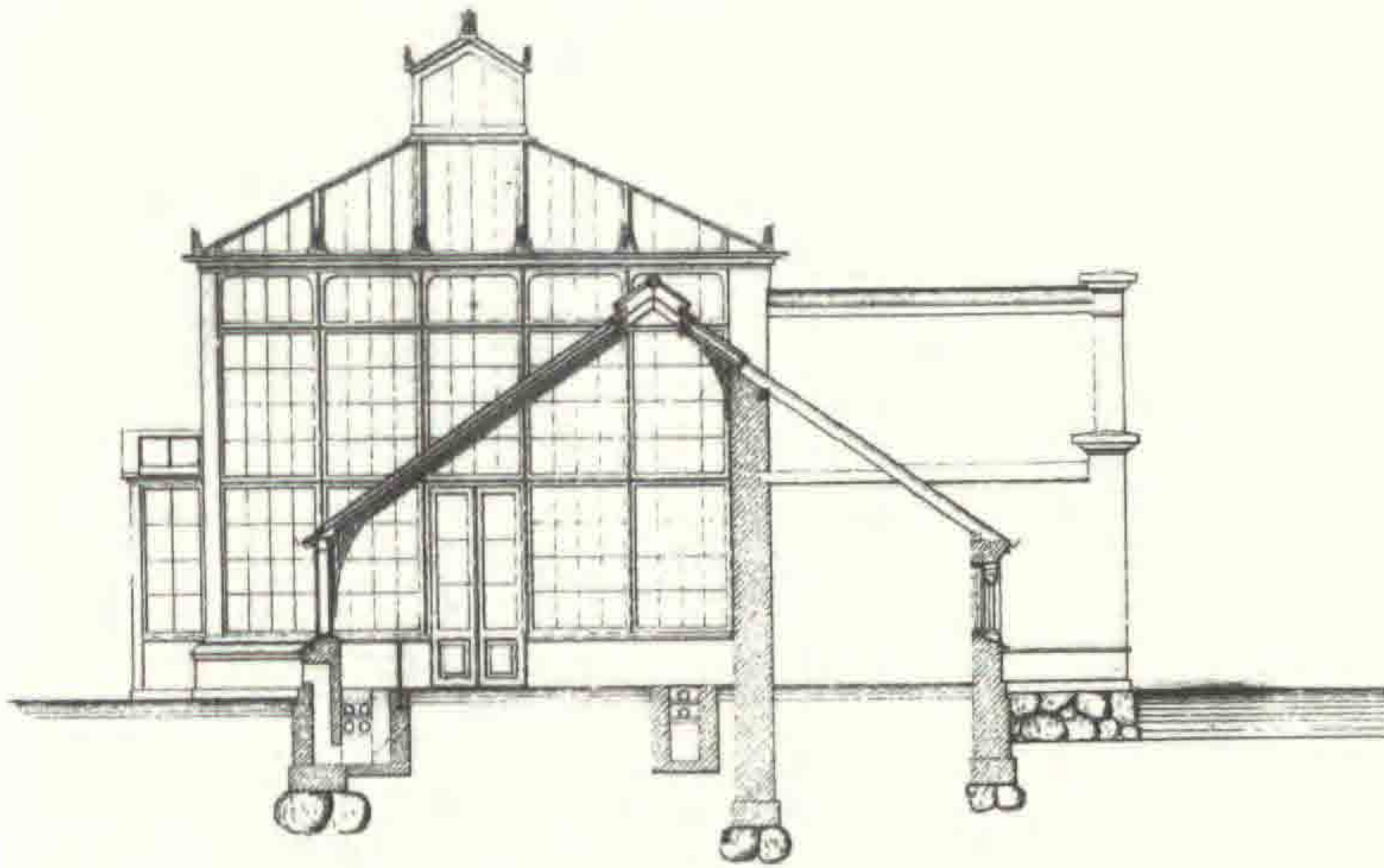

Fig. 4. Tegningen viser øverst midterfløjens østfacade og til højre for denne snit af østre sidefløj og opstalt af den nordvendte murede bygning. Nederst vises snit i midterfløjen og til højre derfor i koralstensgrotten og snit igennem den nordvendte murede bygning. På begge snit vises del af varmesystemet. I hovedfløjens venstre side ses en kanal, der går nedad og derefter opad igennem en forsænket kanal, hvor varmerør er monteret. På sydfacaden er der fornedet i murværket monteret udvendige støbejernslemme, der kan åbnes og lukkes, (Herholdts tegning).

Facaderne

Karakteristisk for bygningen er glasfacaden mod syd. Den rejser sig elegant med træk af den historicisme, som prægede tiden i sidste halvdel af 1800-tallet samtidig med, at den trækker linien tilbage til Paxtons Crystal Palace i London fra midten af århundredet.

Bortset fra en lav muret brystning er sydfacaden udelukkende udført af jern og glas. Facaden mod nord er muret og gulkalket.

Sydfacaden og tagene har ruder, der er omkring 40 cm høje og 30 cm brede. Indgangen er gennem fløjdøre i et vindfang, hvorfra man kommer ind i midterfløjen med træer og pottedplanter. Midt over vindfanget er en dekoration af støbejern.

Mod nord på facadens midte et halv meter højt murefremspring. Det er på begge sider beklædt med granitsten, og bag den fører en trappe ned til kælderen. Da der ikke er kælder under midterfløjen og sidefløjene, kun under nordfløjen, er den smallere.

De nordvendte rum var tidligere dårligt belyst gennem de smalle vinduer, der var anbragt med indbyrdes stor afstand. Da huset blev restaureret i 2003, sænkedes taget på den nordvendte midterdel, og den hvidkalkede gesims blev synlig.

På nordbygningens skrå skiffertage blev monteret tagvinduer med jernsprosser taget fra gamle mistbænkvinduer fra 1880. Tidsmæssigt kom tagvinduerne til at passe til bygningen, og rummene mod nord fik mere lys og blev derved mere anvendelige.

Fig. 5. Paradehusets midterste fløj med tagrytteren over taget og fremspringende vindfang. Forneden muret sokkel med udluftningslemme, (foto: Søren Cock-Clausen).

Indretningen

Husets hovedskillevæg går på langs gennem hele huset og adskiller derved de sydvendte planterum fra den nordvendte del med mindre rum. Rummene mod syd er til planter, der skal have meget lys og varme, mens rummene mod nord dels bruges til opbevaring af haveredskaber, urtepotter, plantebaljer og lignende, og dels er rum til salg af planter og for eksempel til binding af buketter.

I interiørets sydlige del er lige inden for ruderne en bred plade, der bruges til opstilling af pottedplanter. Pladen bæres af lave engelske støbejernsøjler. På gangarealerne ligger håndstrøgne mursten med glaserede borter og langs en væg korallignende sten.

Over midterfløjen og sidefløjene er tagrytter, højst på midterfløjen.

Fig. 6. Bagest midterfløjens gavl mod øst og tagrytteren med den åbne rude mod nord. Til højre østfløjens glastag med åbne udluftningslemme foroven, (foto: Søren Cock-Clausen).

Potteplanter og træer

Fra begyndelsen af 1700-tallet har der på Gisselfeld været et hus til eksotiske træer og pottedplanter. Betegnelser som drivhus, figenhus og pomeranshus peger på dyrkning af de sjældne vækster. Midt i 1700-tallet blev der bygget et nyt drivhus med ovne og opsat en skillevæg, for at halvdelen kunne være frostfri. I begyndelsen af 1800-tallet omtales et ananashus af glas med stråtag, og nogle år senere omtales et blomsterhus, der er

delt på langs, hvor den sydlige del er af glas og nordsiden stråttækt. Dette blomsterhus fornyedes midt i århundredet og inddeltes i et varmt-hus og et koldt-hus. Det vil sige, at man gennem et par århundreder har haft viden om pasning og dyrkning af importerede planter og frugter, viden om at skabe varme og lys gennem skråtstillet glas mod syd og viden om ved fyring i ovne at kunne holde husene frostfrie om vinteren. Ejerne har fulgt med tiden og bygget Paradehuset som en værdig videreførelse af havens tidligere huse.

Hvor gamle er de træer og potteplanter, der står i Paradehuset i dag? En *Chamaerops* palme må nævnes - den kan være fra ældre tid.

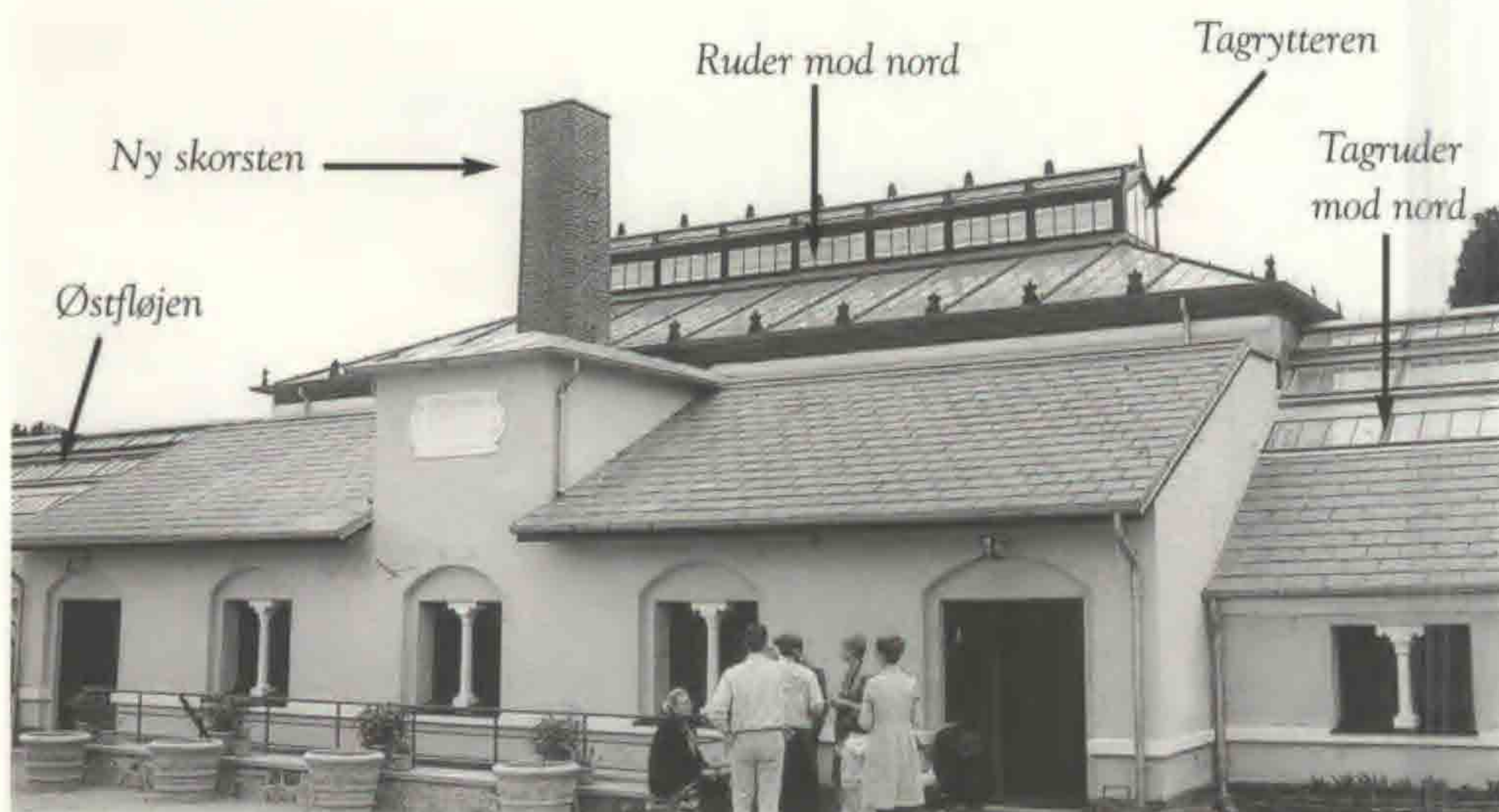

Fig. 7. Nordfacaden. Forneden granitbeklædt mur som skjuler trappen til kælderen, (foto: Søren Cock-Clausen).

Grotten

Midt i husets sydvendte del er bygget en grotte op mod hovedskillevæggen. Foroven er den udformet som halvdelen af en krydshvælving, og mod gulvet har den en ca. én meter dyb vandkumme. Grottens rustikke præg skyldes, at den blev beklædt med såkaldte koralsten. Det er kalksten fra Stevns Klint, der i århundreder har ligget i havet og derved fået en overflade, der minder om originale koraller. Både grotten med det rustikke præg og vandkummen hørte til inventaret i drivhuse fra den tid.

Varmen

I centralvarmeanlægget i kælderen har der ved husets opførelse antagelig været brugt damp som medie ligesom i datidens anlæg. Fra kedlen fører kanaler ind i planterumme-
ne, forsænket en halv meter under gulvet og overdækket med støbejernsriste. I kanaler-
ne ligger rør, hvorfra varmen ledes op til planterne.

Den oprindelige kedel blev fyret med koks, der må have været antændt med brænde. I skakten til kælderen, som koksene blev hældt ned gennem, sidder endnu sorte mærker af koks.

Kedlens skorsten – en obelisk – opført et stykke væk fra bygningen. Røgen måtte fra kedlen passere en nedgravet kanal og derefter stige op i obelikken. Den måtte være høj for at give det nødvendige træk, der kunne suge kedlens røg gennem kanalen.

Det var en del af gartnerlærlingenes arbejde at passe ovnen i kælderen, for at temperaturen kunne opretholdes døgnet rundt.

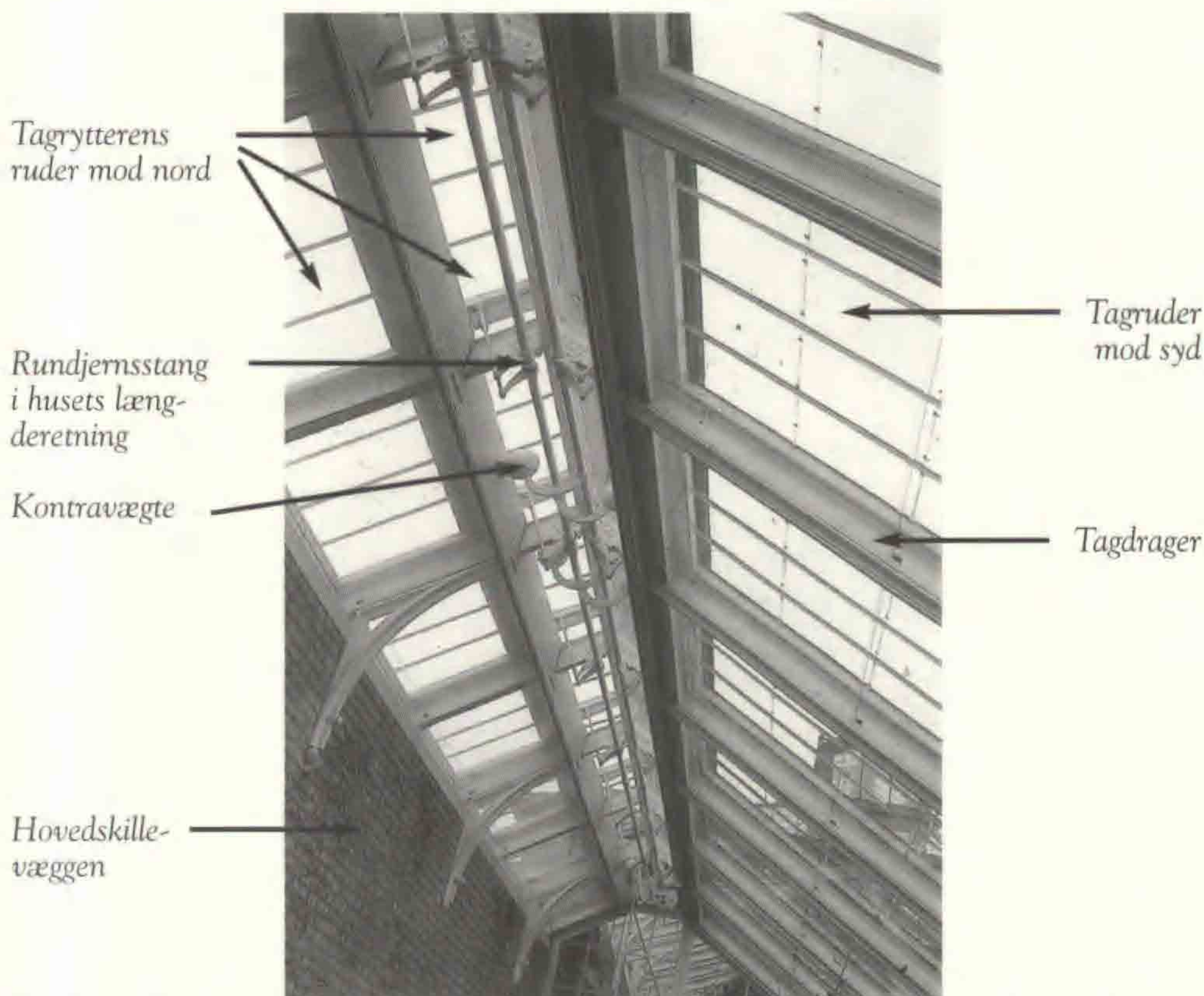

Fig. 8. Vestfløjen med buformede støbejernsknægte boltet på hovedskillevæggen. I baggrunden glasvæggen mod midterfløjen, (foto: Søren Cock-Clausen).

Forår og sommer, hvor planterne fik dagslys og varme gennem sydfacade og tagenes glaserede, skulle kedlen levere mindre varme, og det var på denne tid, at skorstenstrækket skulle holde ilden gående. Gik den ud, skadedes planterne.

At problemet øjensynlig har været til stede, er måske forklaringen på, at der 18 år efter bygningens opførelse i stedet for obelisk direkte over kedlen på bygningens nordside af arkitekt H. J. Holm, elev af Herholdt – og denne bruges stadig.

Samtidig med at Holm opførte den nye skorsten, ændrede han sidefløjenes glasgavle til murværk.

Statikken

I midterfløjene står profiljernssøjler boltet på fundamentet for at stabilisere huset. Alle tagene bæres af tagdragere, der er boltet både til søjlerne og til hovedskillevæggen, og det hindrer huset i at vælte sideværts.

Dog er konstruktionen ikke statisk stabil, men bliver det, fordi hovedskillevæggen afstives af skillevægge. Således må hovedskillevæggen og de tværgående vægge være blevet muret op først, og derefter er alle jerndelene blevet boltet sammen.

Paradehusets konstruktion er interessant, fordi selve konstruktionsprincippet med brug af profiljernssøjler allerede var noget indarbejdet i Danmark i sidste halvdel af 1800-tallet.

I dag er det et samarbejde mellem arkitekt og ingeniør, der resulterer i de korrekte beregninger, der hindrer huset i at vælte omkuld. I Herholdts tid var der vist bedre undervisning i statik end i dag.

Akkumulatorer

Foruden at medvirke til opretholdelse af statikken havde væggene en anden men lige så vigtig funktion. De virkede som varmeakkumulatorer, som i dagtimerne absorberede strålevarmen udefra, der kom ind gennem væggene og tagene. Oplagring af energi skete også i overskyet vejr, så længe der var dagslys, gav lyset varme. Om natten afgav væggene den absorberede varme som hjælp til at holde husets temperatur oppe.

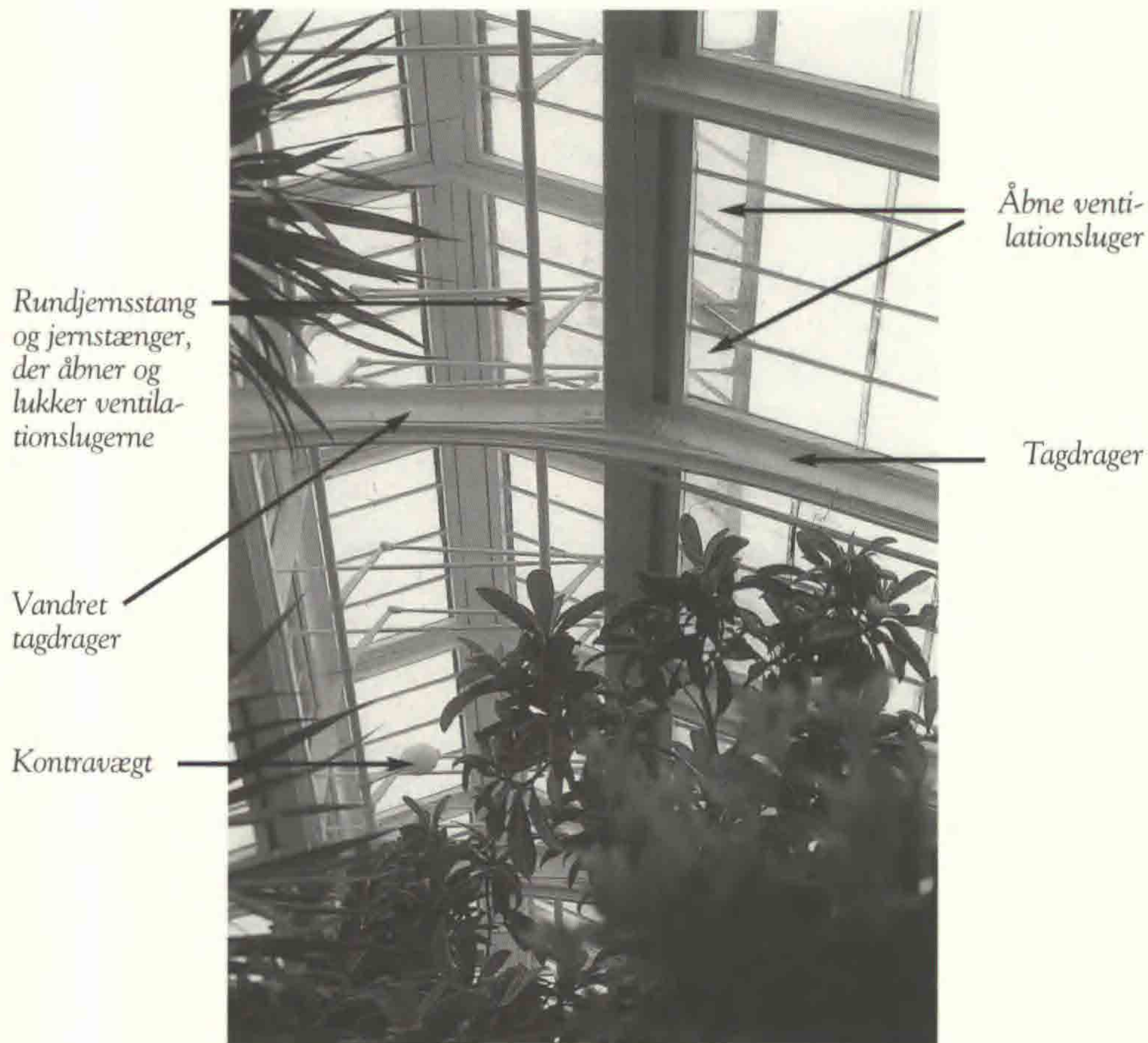

Fig. 9. Tagrytteren over midterfløjen set nedefra. Til højre den mod syd skrånende tagdrager boltet sammen med den vandrette, der bærer tagrytteren med åbne ventilationsluger mod syd, (foto: Søren Cock-Clausen).

Udluftning

Bygningen har i sydsiden under glasfacaden indmurede oplukkelige lemme, og i tagene er tilsvarende lemme. I de to sidefløje aktiveres disse med håndgreb med jernstænger, der åbner og lukker dem ved henholdsvis at blive vippet op eller ned. I hovedfløjen er de tungere lemme påmonteret kontravægte i form af støbejernskugler. De aktiveres med drejbare håndsving, der gennem en udveksling fra et stort til et lille tandhjul, også påvirker jernstænger, der skubbes op- eller nedad og åbner eller lukker lemmene.

Når gartneren åbner lemmene, udluftes huset efter behov. På varme sommerdage er kraftig udluftning påkrævet for at blive af med den kultveilte, som bladene ved fotosyntese udvikler. På samme måde ledes ilt ind i huset af hensyn til gartnerne.

Isolering

Mellem tagets og facadens jernbjælker ligger rektangulære trærammer, i hvilke er monteret ruder båret af smalle T-jernsprofiler. Det vil sige, at facaden havde to lag ruder, og luftlaget mellem dem isolerede. Desværre blev de nederste ruder fjernet ved restaureringen i 1996. Både af arkitektoniske og gartneritekniske grunde burde de have været bibeholdt.

En genstand bevaret fra ældre tid er en vogn, som blev benyttet til flytning af ruderne, der var monteret i trærammerne under facaderne og tagene. Trillevognen, hvis længde og højde svarer til rammernes længde og bredde, kan rumme to rammer. Den er forsynet med fire brede træhjul og står nu i vestfløjen.

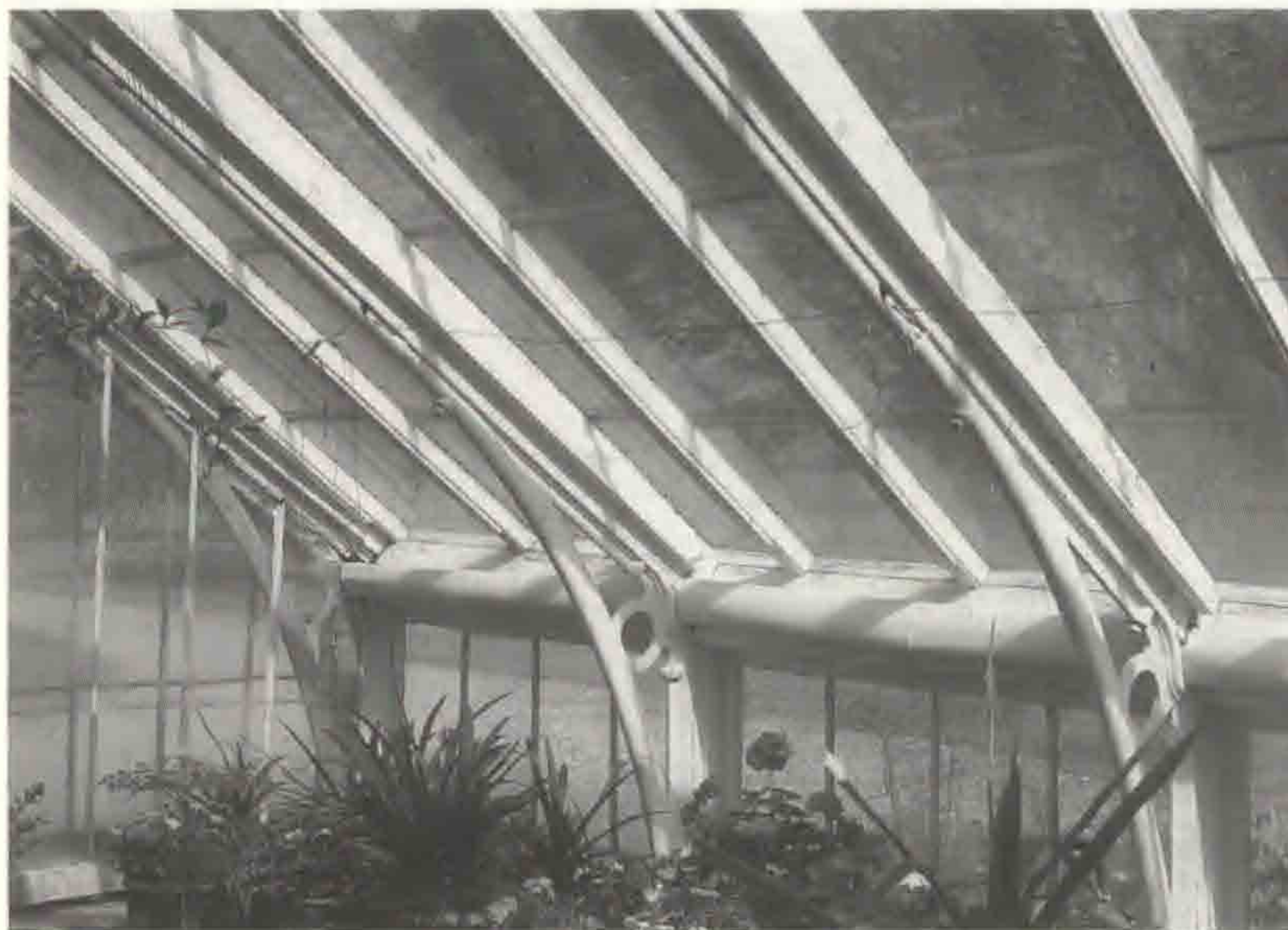

Fig. 10.
Vestfløjen med støbejernsbøjler mellem facaden og taget, (foto: Søren Cock-Clausen).

Brændselsforbrug

Selvom afstanden mellem facadernes oprindelige ruder var lille, virkede den isolerende. I øvrigt har varmetabet gennem tage og glasvægge været stort med et tilsvarende stort forbrug af koks. Det kan være vanskeligt at forestille sig, hvorledes der kunne opretholdes en temperatur på kun 5° i huset, hvis den udvendige temperatur var et stykke under frysepunktet?

Øversigt over vækst- og drivhuse i Gisselfeld

1670erne	pomeranshus, betegnes også figenhus
o.1700	nyt pomeranshus, betegnes også orangeri (1754 er det et gammelt figenhus, betegnes også drivhus)
1754	orangeri, betegnes også figenhus (1756, fik skillerum)
1806	ananashus med glas; nedrives i 1891 og lille drivhus med stråtag
1831	blomsterhus med glas, stråtag
1853	nyt blomsterhus, erstattede det fra 1831, murværk, glas (varmt-hus og koldt-hus)
1876	Paradehuset
1894	ny skorsten
1930erne	flere væksthuse nord for Paradehuset
1979	bygningsundersøgelse for restaurering
1980erne	fredning af Paradehuset
1996	restaurering af østfløjen og midterfløjen
2002	ansøgning om støtte til fortsat restaurering
2003	restaurering af vestfløjen og nordsiden
2004	udstilling i Paradehuset

Anvendt litteratur

Christensen, Annie, 2004. *500 år i en dansk have*, København.

Cock-Clausen, Søren, 1999. *Drivhuset i 1700-tallet*, Frederiksberg.

Petersen, Helge, 1999. *Drivhuset*, København .

Thomsen, Christian A., 2000. *Klostergartneren. En blumists erindringer fra Hornum til Gisselfeld*, København.

Bog anmeldelser

Christensen, Annie (2004):

500 år i en dansk have – tusinder af hænders arbejde, Rhodos, Internationalt forlag for videnskab og kunst.

Pris: 350,- kr.

Havehistoriker, cand. hort. lic. agro. Annie Christensen har i 2004 begået endnu et stort værk om et havehistorisk emne, nemlig bogen om Gisselfeld have og park: "500 år i en dansk have -tusinder af hænders arbejde".

Gisselfeld har spillet en væsentlig rolle i Annie Christensens forfatterskab og forskertilværelse. Det var et undersøgelsesarbejde af Gisselfeld's arkiver og landskab, som var grundstammen i A.C.'s licentiatstudie og den afhandling, det mandede ud i. Siden da har hun haft lyst til at skrive en mere populær udgave af historien om Gisselfeld's haver. Det er endt med et pragtværk om Gisselfeld, støttet af mange fonde. Man kan ikke sige, at den foreliggende bog er mere populær end afhandlingen, den er omfangsrig og flot, hvad angår billedstof, tekst og lay-out og og fuld af interessante oplysninger om alt, hvad der angår havens og landskabets udvikling. Annie Christensen har forsket videre i arkiverne, såvel Rigsarkivet og det adelige jomfruklosters arkiver, samt foretaget nye studier på stedet. Gamle kort og planer fundet i arkivernes og museernes samlinger er bogen rig på. Et særligt emne dækker planternes indførselshistorie.

Historien angribes kronologisk, som det var tilfældet med licentiatafhandlingen, dvs med en redegørelse for anlægget, som det har set ud på de forskellige ejeres og direktørers tid.

Vi går helt tilbage til Torben og Peder Oxes tid i 1500-tallet i tidlig renæssance og får en minutiøs gennemgang af havens ja hele anlæggets omfang i forhold til den store nye hovedbygning, som Peder Oxe rejser i årene 1547-75. Vi får en redegørelse for terrænforholdene og søernes udstrækning og de ændringer, der sker under Peder Oxe og de efterfølgende ejere bl.a. Frands Lücke. Hvordan bygningsanlægget og haverne udviklede sig med fiskedamme, nyplantninger og iskældre/udsigtshøje og hvilke planter, der dyrkedes i renæssance haven.

Derefter følger et kongeligt ejerskab under hvilken barokken introduceres i Danmark, hvor landskabet bliver inddraget, det der senere kaldes parken, i form af en dyrehave.

Hans Schack, ejer fra 1670 til 1676, anlægger ny have på et areal øst for slottet og der skabes efterhånden et helt sølandskab.

I den kronologiske gennemgang af anlæggets og bygningers, vejes og søpartiernes anlæg henvises stadig til forskellige skitser dateret med årstal og numre. Det viser sig

ved nærmere søgen, at de henviser til en række kortskitser, der befinder sig bagest i bogen og som trods deres placering er uundværlige for at kunne følge med i beskrivelserne. Før kortskitserne er der en forklaring (numerisk indgang) til numrene og en alfabetisk liste over lokaliteterne med numrene tilføjet.

Således hjulpet går læseren videre op gennem århundrederne, men irriteres over at skulle bladre frem og tilbage mellem 3 forskellige steder i bogen for at kunne følge med. Mit forslag til kommende læsere er at tage en fotokopi af den numeriske liste og af kortskitserne og placere dem ved de kapitler, hvor de hører til.

I beg. af 1700-tallet, årstallet er 1723, bliver fundatsen for stiftelsen for adelige jomfruer endeligt udformet og senere realiseret. Perioden med direktører indledes 1754 med Frederik Christian Danneskjold-Samsøe.

Beretningen fortsætter opdelt efter de enkelte overdirektører – 5 på striben for at nå op i 1900-tallets begyndelse. Den 5. dør 1914. Så forlades udviklingshistorien og næste afsnit handler om planterne på Gisselfeld.

Planteafsnittet fortæller om den betydning, som Hesede Planteskole i Hesede skov eller om Paradishaven, som den kaldes, har haft for introduktion af nye træagtige planter i Danmark siden 1838 og om den betydning, som gartneriet har haft for blomster, frugt- og grønsagsdyrkning i Danmark. En striben af dygtige forstfolk og gartnere og ikke mindst haveinteresserede direktører på Gisselfeld har været med til at præge sortimentet i de danske slots- og herregårdshaver.

Bogens næstsidste kapitel handler om den mere nutidige have, kapitlet kaldes: "Anden halvdel af 1900-tallet". Forfatteren redegør for problemerne med økonomi og publikums adgang til haverne. Stigende udgifter til pleje af haven, nedskæring af gartnerstaben osv. Der sluttes med oplysninger om driftsomkostninger over en årrække og omregning til vore dages prisniveau samt sammenligning med udgifterne til Frederiksborg slotshave, der styres af Slots- og Ejendomsstyrelsen.

Det sidste kapitel handler om 1900-tallets sidste årti.

Annie Christensen begræder de fældninger, der er blevet foretaget og stormenes hærgen blandt havens gamle træer og peger på at havens virkelig gamle ege, der står endnu, trues af senere plantede thuja. Annie gør også opmærksom på, at den kendte gartner Milners have (fra 1880'erne) er ved at forsvinde grundet forenklinger og de forkerte fældninger.

Til slut opfordrer Annie Christensen trods kritikken sine læsere til at besøge GISSELFELD og det ikke blot om sommeren, men på alle årstider, da den gamle have har en sjælden skønhed uanset årstid, hvilket de dejlige fotografier bekræfter.

Lister med planteindkøbene til Haven 1887-1900 og lister med drivhusenes plantebestand 1927-1980 følger tekstafnittene, et personregister og de omtalte kortskitser afslutter bogen.

Annie Christensen har virkelig givet Gisselfeld haven en historie gennem 500 år, hun fortjener en Gisselfeldmedalje, hvis en sådan findes, men når det er sagt, må det indrømmes, at undertegnede finder, at bogen er tung læsning, og at den ikke lige er til at tage med i handskerummet. Er man kommet igennem den, er lysten til endnu et besøg dog vakt.

Bogen er som sagt smukt illustreret med fine fotografier taget af forfatteren selv og forsynet med et væld af flot affotograferede malerier og planer, de sidste kan det dog være svært at tolke, da man ikke hjælpes godt af billedteksten, man forudsættes at have styr på navnene af de enkelte dele af haven og så begynder den fortvivlede jagt efter lokaliteten i listerne og på skitserne. Men for Gisselfeld og eftertiden er værket et enestående dokument.

Jette Abel

Mette E. Havsteen-Mikkelsen (2004)

Havekultur i Ærøskøbing, 45 sider

Pris: 98.- kr.

Udgangspunktet for denne publikation er en etnologisk undersøgelse af havekulturen i Ærøskøbing foretaget af Mette E. Havsteen-Mikkelsen i hendes tid som museumsinspektør ved Ærø Museum. Forfatteren står som udgiver, den er udkommet i 2004.

Ærøskøbing har haft et særligt havebegreb nemlig Molehaverne, og det er om dem bogen især handler, men der gives også en historisk redegørelse for Ærøskøbings udvikling generelt og havernes udvikling i 17- og 1800-tallet med f.eks. beskrivelse af en større købmandsgårdshave, en dommergårdshave og en posthushave samt en plantesamlers betydning for byens haver.

Særlig interessant er dog beskrivelsen af de såkaldte "Molehaver", der lå ned til molen, som var en bagsti, der fulgte kystlinien parallelt med Nørregade og hvor ned til baghaverne langs Nørregades nordside nåede.

Forfatteren gør rede for de gamle traditioner med hensyn til udnyttelsen af de lange smalle grundstykker, der oftest var opdelt i en lille gård nærmest beboelsen, et bryggers og et das, samt en nytte- og opholdshave med et beskedent plantesortiment.

Haverne havde plankeværk eller stakit med låge ud til bagstien - altså Molen.

Mette H-M følger udviklingen af haverne op til nutiden, hvor en stor del af husene er blevet sommerboliger, og hvor haverne mere og mere bliver præget af nutidens havemoder.

En særlig gennemgang af udviklingen får havearkitekt Johan Tholles have, der er

veldokumenteret, han var født på Ærø og erhvervede i 1943 en ejendom ud til Molen, der blev familiens sommerhus. Som havearkitekt introducerede han nye materialer og nye planter i det gamle købstadsmiljø.

En særlig omtale får også en molehave, i hvilken præsteparret Seidelin tilbragte deres otium. Anna Sofie Seidelin stammede fra stedet.

Det er en lille publikation på 45 sider, som er interessant som dokumentation for en gammel købstads havekultur og som gør opmærksom på og forklarer det særlige begreb "Molehaverne" med en fin og grundig beskrivelse såvel i tekst som i billeder, kort og planer.

Jette Abel

Hagebrukspioneren Apollonius Liliedahl, 1734-1814, og eit bokmanuskript frå 1747, Kort og Simpel Anvisning til en Frugt, Urter og Blomster Hauges Indretning og Opvarning Forfattet i Spørmaal og Giensvar ved Michael Adtzleu.

Bogen er udgivet af Vik Lokalhistoriske Arkiv, Sogn i 1996 og redigeret af professor Gudmund Balvoll,

En norsk bog om havebrug fra 1700-tallet er inspirerende læsning og føjer sig smukt både til skandinaviske og andre europæiske skrifter fra tiden, ikke mindst den 100 år ældre danske Horticultura Danica.

Klokkeren Apollonius Liliedahl var bedst kendt som en foregangsmand på mange områder blandt andet fungerede han som en slags læge, han forstod sig på at årelade og at behandle brækkede ben samt behandle sårskader. Han var lærer i skolen i Vik, og han var en af de første, der dyrkede biavl. Men først og fremmest var han havebrugspioner. I forbindelse med sin planteskoledrift var han interesseret i frugttræer og dermed i frøavl og i dyrkning af hør, hamp og boghvede samt indførte kartofler. Han fik medalje og støtte til arbejdet med planterne fra Det Nyttige Selskab i Bergen og fra Det Kongelige Danske Landhuusholdnings Selskab.

Liliedahl efterlod sig et manuskript, der senere viste sig at være afskrift af Liliedahl efter Michael Adtzleu (ca.1720-1771). Dette manuskript består af 37 små kapitler, der alle indledes med et spørgsmål, som besvares i kapitlets tekst.

Illustrationerne er gamle tegninger, der viser dels podning af frugttræer i 1700-tallet, dels forslag til udformning af blomsterbede.

Søren Cock-Clausen

Ekskursionsberetninger

Fyraftensbesøg i Fredensborg slotshave d. 25. August 2004

En dejlig sommeraften i august blev en lille gruppe medlemmer og gæster modtaget ved porten til Fredensborg slotsanlæg af Slotsgartner Jacob Jacobsen, Fredensborg, landskabsarkitekt Susanne Wagner, Slots- og Ejendomsstyrelsen og Landskabsarkitekt Jens Hendeliowitz tidl. Slots- og Ejendomsstyrelsen.

Vi vandrede med Jacob, Susanne og Jens op gennem slotsalléen og via ridebanen til parterrehaven nord for slottet, hvor vi tog opstilling på trappen ud for havesalen for at nyde den storslåede udsigt ned gennem Brede allé og to af de andre alléer ned til Esrum sø. Her gav Jacob en kort gennemgang af slotshavens udvikling og de mål, som er sat for havens fremtid. Det er planen, at haven primært skal vise den franske barokhave fra 1700-tallets midte, som den blev introduceret her i Danmark af Nicolas-Henri Jardin. Den oprindelige have er dog skabt af Johan Cornelius Krieger i 1720'erne. Den store halvcirkulære plæne, der gennemskæres af grusgange og i dag kun smykkes af et enkelt buksbomparterre, bevares. Alléerne, der stråler ud i 7 retninger er på nær Brede allé alle genplantet i slutningen af 1900-tallet, dog kun i beskeden længde, når det gælder de to alléer parallelt med slottets havefacade.

Fra parterrehaven gik vi ind i Marmorhaven, den del af haven som er reserveret til de kongeliges brug. Her beundrede vi marmorhavens vaser, figurer og kaskade samt de blomsterfyldte parterrer. Videre ned ad den fine sideløbstrappe til Menageriøen - i dag rosenhave, Navnet stammer fra havens ældste tid, hvor der på den 8-kantede ø i et 8-kantet bassin stod et 8-kantet lysthus med dyrebure. I haven er der indenfor de senere år opført to små treillagelysthuse.

I den mere landskabelige del af haven beundrede vi det store tulipantræ (*Liriodendron tulipifera*) og ambratræet (*Liquidambar styraciflua*).

Fra Den reserverede Have kunne vi let komme ud til den rekonstruerede Nordmandsdal, turens hovedattraktion. Her fortalte Susanne Wagner om rekonstruktions arbejdet, der bygger på stik, arkivstudier og arkæologiske udgravninger. Selve historien skal ikke genfortælles her. Kort skal nævnes, at alle figurer, der forestiller norske og færøske bønder og fiskere nu er genhugget, og at terrasserne er rettet op, at der er plantet nye linde og grantræer på terrasserne og opført to store treillagepavilloner. Et imponerende restaureringsarbejde med mange fagfolk involveret.

Vi sluttede aftenens havevandring med at gå tilbage gennem Kriegers urtehave, der stod velpasset med sine buksbomkantede bede fulde af køkkenurter, hvor bl.a. artiskokkerne var i fuld blomst. Besøget sluttede i Orangeriet, det store nye væksthuse, der blev indviet i 1996 og som rummer såvel produktionsafdeling som repræsentationslo-

kaler med den smukke 8-kantede sal i midten. Her var plancherne med havens udviklingshistorie udstillet, og her beundrede vi de mange duftende potteplanter, som giver en herlig stemning af tidligere tiders paradehuse og orangerier.

Tak til Susanne, Jacob og Jens for en dejlig aften.

Jette Abel

Fyraftensekskursion til Landbohøjskolens Pomet d.14. september 2004.

Pometet, Agrovej 1, 2630 Taastrup, der er grundlagt 1956 på en del af en af Landbohøjskolens forsøgsgårde i Taastrup, omfatter ca 8 ha. Der er ca 250 danske æblesorter, 150 pæresorter, samt ca. 100 blommesorter, 200 jordbærsorter og vindruer, nødder og valnødder. Pometet fungerer som genbank for gamle frugtsorter.

Vi var begunstiget af godt vejr og der var mødt 15 medlemmer og gæster op.

Pometsmester Claus G. Larsen gav en veloplagt og instruktiv rundvisning i den store frugttræsamling. Vi begyndte i rækkerne med pærer, Pometet har de gode gamle sorter Kejserindepærer, Clara Friis, Gråpærer og Boruppæren, der er opkaldt efter borgmester Borup. Pometsmesteren anbefalede, at man plantede pærer, der smager af noget, f.eks. Herrepærer, Lübecker bergamotte eller Rød bergamotte. Vi måtte konstatere, at det kun var Gråpæren og Williams, der kunne spises med velbehag, de andre sorter var ikke modne. I udkanten af pæresamlingen stod et pragtfuldt stort pæretre en sort kaldet Speckbirne, det pågældende træ havde aldrig været beskåret.

Fra pærerne gik vi til æblerne, her blev vi bl.a. præsenteret for et nyt æble med navnet Ingelin – et stort rødt æble.

Næste stop var i blommeafdelingen, hvor der blev spist rigeligt af forskellige sorter, der blev prøvet Blomme Yakima, Mirabelle Nancy, Grand Reine Claude og Ungarsk Sveske.

Til sidst fik vi gode råd om hvilke æblesorter, vi som haveejere med fordel kunne plante. Der blev nævnt Belle de Boskoop, Pigeon, Topas, Discovery, Filippa og Rød Ananas. Et spørgsmål om sprøjtning besvaredes med, at man kun sprøjter moderat mod skurv.

I øvrigt kan man rekvirere podekviste af de ældre sorter, det gøres i januar, der er særlige arrangementer i æblesæsonen i september, der henvises til pometets brochure eller hjemmeside. www.pometet.kvl.dk

Jette Abel

Forfattervejledning

Fra Kvangård til Humlekule udkommer en gang om året, normalt i december. Artikler og boganmeldelser skal være redaktionen i hænde senest 1. september. Artikler på under 2-3 sider anbringes under små meddelelser.

Teksterne må være maskinskrevne eller elektroniske sendt på diskette eller e-mail (fts@kvl.dk) skrevet i Microsoft Word - eller evt. som ASCII-/ANSI-fil. Anvend venligst så få skrifttyper og koder som muligt og undlad tvungen orddeling. Gældende retskrivning skal følges. Citationer anføres med citationstegn. Artiklens titel må meget gerne være oversat til engelsk. Noter anføres med et nummer og indskrives altid som slutsnoter. I litteraturlisten skrives forfatterens efternavne først, efterfulgt af initialer, årstal, artiklens titel, tidsskriftets navn, volumen, nummer og sidetal. Der bør altid leveres illustrationer til artiklerne i form af dias, papirfoto, stregtegninger eller elektronisk, som uddyber og supplerer teksten. Illustrationerne gengives som regel altid i sort/hvid. Teksten til illustrationerne bedes anbragt sidst i artiklen.

Der bringes ikke artikler, der har været bragt andetsteds.

Indlæg sendes til: Finn T. Sørensen, Havebrugshistorisk Selskab, DVJB, Dyr lægevej 10, 1870 Frederiksberg C.

Indholdsfortegnelse

Karin McMillan: Madonnaliljen, <i>Lilium candidum</i> – dens kulturhistorie frem til renæssancen	4
Jane Schul: Det Kongelige Danske Haveselskab – 175 år	27
Annie Christensen: Planteflytninger gennem 3000 år – Overraskelser i 1600-tallets danske haver	41
Søren Cock-Clausen: Paradehuset på Gisselfeld	53
Boganmeldelser	
Annie Christensen: 500 år i en dansk have – tusinder af hænders arbejde	66
Mette E. Havsteen-Mikkelsen: Havekultur i Ærøskøbing.	68
Gudmund Balvoll: Hagebrukspioneren Apollonius Liliedahl, 1734 – 1814, og eit bokmanuskript frå 1747. Kort og Simpel Anvisning til en Frugt, Urter og Blomster Hauges Indretning og Opvartning Forfattet i Spørsmal og Giensvar ved Michael Adtzleu.	69
Ekskursionsberetninger	
Fyraftensbesøg i Fredensborg slotshave d. 25. august 2004	70
Fyraftensekskursion til Landbohøjskolens Pomet d.14. september 2004.	71
Forfattervejledning	73